

Addunyaa Irra Jiraannu

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barnoota boqonnaa kanaa erga barattee xumurtee booda:

- Argamaa fi danaawwan ardiiwwanii, akkasumas afaanota gurguddoo addunyaa ni himta.
- Qaroomman addunyaa durii ni dinqisiifatta.
- Naannoowwan addunyaa ummanni haphinaa fi hedduminaan irra qubatee fi sababa qubannaan kun garaagar ta'eef addaan ni baafata.
- Dhiibbaa Warraaqsi Industirii fide ni himta.
- Seenaa qabsoo ummanni Afrikaa sirna kolonii irratti adeemsise ni qalbeeffatta.
- Yaadawwan haaraa argamanii fi maal akka isaan ta'an ni himta.

1.1. ARDIILEE

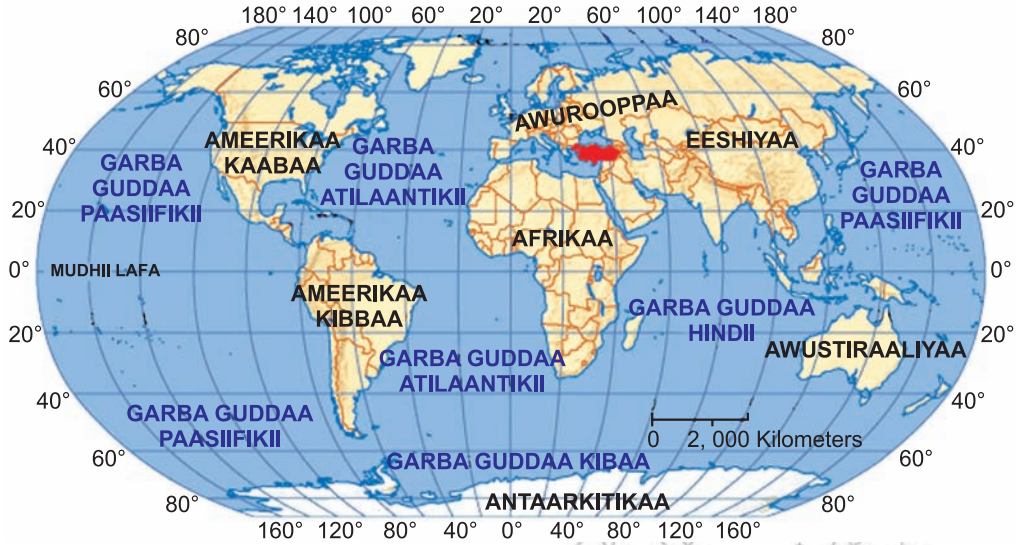
Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa erga barattee xumurtee booda:

- Ardiiwwan addunyaa torban addaan baafattee kaartaa isaanii dabtara kee irratti ni garagalhatta
- Argama birqabaa ardiiwwanii ni himta.
- Baldhina ardiiwwan addunyaa waliin madaaltee ni himta.
- Fiixee lafa gaarreen ol ka'oo fi bakka gad dhooqaa addunyaa addaan ni baafatta.
- Harawwanii fi laggeen gurguddoo addunyaa addaan ni baafatta.

Argamaa fi Danaa Ardiilee

Ardiin maal akka ta'e beektaa? Ardiileen addunyaa meeqa akka ta'an beektaa? Ardiin kam keessa jiraatta? Fuulli lafaa dachee fi qaamman bishaana'ootti qoodamti. Dacheen ardiilee torbatti qoodamti. Ardiin qaama dachee baldhaa biyyoota baay'eetti hiramuuudha. Ardiin Itoophiyaan keessatti argamtu Afrikaadha. Haala argama ardiilee fakkii armaan gadii irraa ilaali.

Fakkii 1.1. Ardiilee

GILGAALA 1.1A

Gaaffiilee gaggabaabaa

Fakkii 1.1 ilaali:

1. Ardiin baldhina guddaa qabu isa kam akka ta'e himi.
2. Ardiin baldhina xiqqaa qabu hoo isa kami?

3. Hiriyaa kee wajjin mari'achuun ardiilee torban isa baldhina guddaa qabu irraa eegaluun gara isa baldhina xiqqaa qabuutti tartiibaan barreessaa.

Ardiileen akka walduraa duuba baldhina isaaniitti Eeshiyaa, Afrikaa, Ameerikaa Kaabaa, Ameerikaa Kibbaa, Antaarkitika, Awurooppaa fi Awustiraaliyaadha. Ardiilee kanneen keessaa Antaarkitika irra hanga ammaatti namni jiraachuu hin dandeenye. Sababni isaas ardich cabbiin uwwifamee waan argamuufi. Ardiin biyya tokko qofa taatee osoo addaan hin qoodamiin jirtu immoo Awustiraaliyaadha.

Argama ardiilee: Bakka sadiitti qoodanii ilaaluun ni danda'ama. Kanas fakkii 1.1 ilaaluun ardiilee hemsifeera dhihaa, hemsifeera bahaa fi jiddugaleessaatti argaman addaan baafadhu. Ameerikaan kaabaa fi kibbaa lafa qaldhoo Paanaamaa (Panama isthmus) jedhamuun walqabatani hemsifeera dhiyaa keessatti argamu. Garuu, qaamni lafaa Ameerikaa lamaan walqunnamsiisu kun qotamee addaan cituun Garbawwan Paasifikii fi Atilaantik walqunnamsiisuun adeemsa galaana irraaf banaa ta'eera. Awustiraaliyaa fi Eeshiyaan hemsifeera bahaa keessatti argamu. Awurooppaan, Afrikaanii fi Antaarkitikaan hemsifeera lamaanuu keessatti argamu. Kanaafuu, ardiilee hemsifeera jiddugaleessa jedhamuun beekamu.

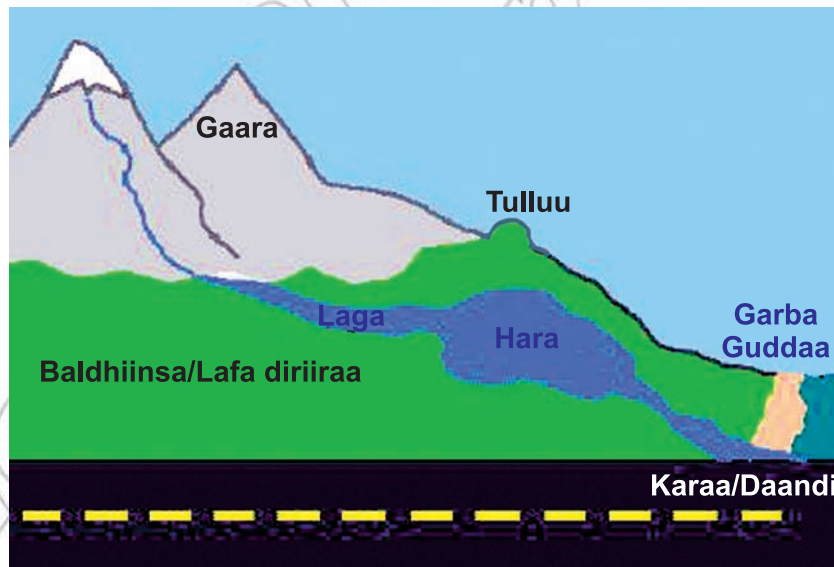
Ardiileen Antaarkitika fi Awustiraaliyaa ardiilee biroo irraa fagaatani hemsifeera kibbaa keessatti argamu. Afrikaan lafa qaldhaa Siwuuz (Suez isthmus) jedhamuun ardii Eeshiyaa wajjin walqabata ture. Garuu, innis akkuma Paanamaa qotame addaan citeera. Karaa qotamee baafame kanaan galaanonni Diimaa fi Meediteraaniyaa walqunnamuu danda'aniiru. Karaan baafamee dooniwwaniif banaa ta'e kun haala salphaan biyyoota baha fagoo fi dhihaa walqunnamsiisuu danda'eera. Ardiileen Eeshiyaa fi Awurooppaa qaama lafaa baldhaan walqunnamanii argamu. Gaarri Uraal ardiilee Eeshiyaa fi Awurooppaa addaan baasuuf akka daangaatti tajaajila.

Danaa Ardilee

Danaa tokkoo tokkoon ardii qabu fiigarii ji'oometirii murtaa'aan himuun rakkisaadha. Haa ta'u malee, fiigaroota ji'oometirii murtaa'oo kanneen akka reektaangilii, rog-sadee fi geengoo dabaree dabareen irratti kaasuun ilaallee ardiin kam fiigarii ji'oometirii kamitti akka dhiyaatu addaan baafachuu ni dandeessa. Fakkeenyaaf ardilee Afrikaa fi Ameerikaa Kibbaa yoo ilaalle danaa rog-sadee qabu. Awurooppaa fi Eshiyaan walitti (Yuraashaa) danaa reektaangiliitti dhiyaatu. Ameerikaa Kaabaa fi Awustiraaliyaanis garuma danaa reektaangiliitti dhiyaadtu.

Ardileen hemsifeera Kaabaa (Ameerikaa Kaabaa, Awurooppaa fi Eeshiyaa) daangaa isaanii irratti sheshellattoodha. Sheshellattoota jechuun qaama bishaanii gara dacheetti qaldhatee seenu kanneen akka Beeyii fi Ischuwaarii akkasumas, qaama dachee qaldhatee gara bishaaniitii seenu kanneen akka peensullaa fi Ispaayitii baayinaan qabaachuu jechuudha. Ardiileen daangaa isaanii irratti sheshellattiinsa qaban buufata doonii hundeessuuf haala mijaa'aa uumamaa qabu. Sararran daangaa isaaniis bakka baay'eetti mamarfataa waan deemuuf baay'ee dheeraa ta'a. Ardiileen akka Ameerikaa Kibbaa, Afrikaa fi Awustiraaliyaa sheshellattiinsa hin qaban. Sararran isaaniis waan jajallina hin qabneef kanneen ardilee Kaabaa wajjin yoo wal biratti ilaalame baay'ee gabaabaadha.

Haallan teessuma lafa ardiilee: Teessuma lafaa gaarreen, tulluuwwan, pilaatoowwanii fi lafa dakee jechuun bakka afuritti qoodanii ilaaluun ni danda'ama. Gaarreen lafa naannoo irraa olka'iinsa guddaa kan qabaniidha. Tulluuwwanis ol dheerinni isaanii gaarreenii gad ta'ee lafa naannoo irraa olka'iinsa kan qabaniidha. Pilaatoowwanii fi lafti dakee lafa diriiraa baldhaa hammatanii argamu. Garaagarummaan jidduu isaanii jiru olka'iinsa qabaniidha. Pilaatoon lafa olka'aa irri isaa diriiraa fi baldhaa ta'eedha. Lafti dakee lafa diriiraa baldhaa olka'iinsa guddaa hin qabneedha.

Fakkii 1.2. Teessuma lafaa

Lafti addunyaa irratti olka'iinsa guddaa qabu gaara Evarasti. Innis ardii Eeshiyaa gaarreen walqabato Himaalayaa jedhamu irratti argama. Gaara Evarastitti aananii addunyaa irratti gaarreen olka'iinsa guddaa qaban naannoo Himaalayaatti baay'inaan argamu. Lafti gad dhooqaan addunyaa irratti gad fageenya guddaa qabus ardiidhuma Eeshiyaa keessatti argama. Lafti gad dhooqaan gad fageenya guddaa qabu kun daangaa biyyoota Israa'eelii fi Yoordaanos qarqara galaana Deedsiitti (Dead sea) argama. Gabatee 1.1 irraa bakkeewwan olka'iinsaa fi gad fageenya guddaa ardiilee irraa ilaali.

Gabatee 1.1: Bakkeewwan addunyaa olka'iinsaa fi gad fageenya gudda qaban

Lakk	Maqaa Ardii	Olka'iinsa Gaara guddaa		Gadi fageenya dhooqa guddaa	
		Maqaa	Olka'iinsa (m)	Maqaa	Gadi fageenya (m)
1	Eeshiyaa	Evarasti	8,850	Galaana Deed	408
2	Afrikaa	Kiiliimaanjaroo	5,895	Hara Asaal	153
3	Ameerikaa kaabaa	Akonkaguwaa	6,960	Deed Vaalii	86
4	Ameerikaa kibbaa	Mikinley	6,194	Galoo lafa Vaaldes	40
5	Antaarkitika	Viinsan Maassiif	4,897	Hoolik Keeyoon	24
6	Awurooppaa	Gaara Bilaanki	4,810	Galaana Kaaspiyaanii	28
7	Awustiraaliyaa	Gaara koshiwuskoo	2,228	Hara Eeyiree	16

Addunyaa irratti bakka gadi fageenya guddaa qabu Deedsii (Dead Sea) fi olka'iinsa guddaa qabu (labbaa gaara Himaalaayaa) ilaalchisee ibsa gabaabduu armaan gaditti dhiyaate dubbisuun hubachuu yaali.

1. **Galaana Deedsii (Dead Sea):** Ardii Eeshiyaatti biyyoota Israa'eelii fi Joordaan jidduutti argama. Dhooqni yookiin golbi galaanni kun keessatti argamu 408 m sirrii irra galaanaa irraa gad bu'ee argama. Qaama bishaanii addunyaa irratti argamu kamiyyuu caalaa qabiyyeen soogidda Galaana Deedsii keessatti argamu olaanaadha. Kunis gara 33%tti tilmaamama. Lagni guddaan gara galaana kanaatti yaa'u laga Joordaanosi. Bishaan galaanicha keessaa karaa bahu waan hin qabneef garamittuu hin yaa'u. Bishaan isaa soogiddaa'aa waan ta'eef jireenya lubbu qabeeyyii akka qurxummiif mijaa'aa miti.

Haalli qilleensaa naannoo Galaana Deedsii hoo'aa fi gogaadha. Hammi roobaa waggaatti naannoon kun argatu 100 mm hin caalu. Tempireecharri jiddu galaa kan waqitii hoo'aa 32°C hanga 39°C ta'a. Kan waqtii qorraas 20°C hanga 23°C ta'a. Haalli qilleensa baramaa kun naannich hojii qotiisaaf mijaa'aa akka hin taane agarsiisa. Haa ta'u malee, lakkoofsi turiistootaa gara Galaana Deedsii waggaa keessatti dhufan baay'ee olaanaadha. Wantoonni turiistootaa gara naannichaatti hawwatan baay'eedha. Isaan ijoo ta'an garuu, adeemsa gara naannichaatti fayyaa fi qorannoon walqabatee taasifamuudha.

- (a) *Fayyaan wajjin walqabatee:* Argamni naannichaa sirrii irra galaanaatii gad ta'uun dhiibbaan qilleensaa akka dabaluu fi qabiyyeen carallaa altiraavaayoleetii akka hirdhatu taasiseera. Dhiibbaan qilleensaa dabalaa deemu namoota hafuura baafachuu irratti rakkina qabaniif (Respiratory Problem) furtee kennaa kan deemu ta'uu isaa qorannoon naannichaa ni mudhisa. Carallaan altiraavaayoleetii xiqqaachaa deemunis dhibee gogaa namaa irraa dhabamsiisuuf gargaara. Kana malees, hoo'i guddaanii fi bishaan hoo'aan naannicha keessatti argamu dhibeewwan qaama goggoginsaa adda addaa (therapies) irraa fayyuuf gargaara.
- (b) *Qorannoon walqabatee:* Namoonni dhibeewwan adda addaa irraa fayyuuf baay'inaan gara naannichaatti akka dhufan hubatteetta. Kana dhugoomffachuuf qorattoonni baay'een

gara naannichaa seenu. Kana malees, waa'ee albuuddanii fi lubbu qabeeyyi naannicha keessatti argaman irratti qorannoo gaggeessuuf gara naannichaatti dhufen lakkoofsi isaanii olaanaadha.

Turiistoota gara naannichaatti dhufan tajaajiloota barbaachisoo ta'an akka argatan gochuuf karaa gama Israa'eeliin Hoteelonni baay'een ijaaramaniiru. Karaa guddaan dheerina 565 km qabu ijaarameera.

- 2. Labbaa Gaara Himaalayaa:** Gaarri kun addunyaa irratti isa olka'iinsa guddaa qabu ta'uu isaa hubatteetta. Hamma olka'iinsi isaa dabalaa deemu diilallaa'inni cimaa deema. Haalli kun cabbiin kuufamaan gubbaa gaarichaa irratti yeroo mara akka argamu taasiseera. Kanaafuu, namoonni gara sammu gaarichaatti dhiyaatanii jireenya isaanii hundeessan hin jiran. Namoonni lakkoofsaan xiqqaa ta'an kan jiraatan pilaatoo biyya Neeppaal irra naannoowwan cabbiin waqtii gannaa (summer) irraa baquudha. Jireenyi namoota naannichaa qotiisa dinnichaa (mosee) fi horsiisa Yaak irratti hundaa'a.

Hanga ammaatti turiistoonni baay'inaan gara gaara Evarastitti bahuu hin dandeenye. Kunis sababa lama irraa kan maddeedha. Tokkoffaa gaarich baay'ee oldheeraa waan ta'eef diilallaa'inni olka'iinsa dabalaa deemu wajjin cimaa dhufu namoota kutannoon itti deeman baay'een du'aniiru. Lammaffaa karaan mijaa'aa ta'e hin jiru. Lafti bu'aa bahii baay'achuunii fi bosonni walxaxaan jiraachuun akka namni gara gubbaa gaarichaatti ol bahuu hin dandeenye taasiisa.

Namni yeroo calqabaaf bara 1890 osoo karaa deemu gaara Tiibeet naannoo Doolpoo (Dolpo) jedhamtu keessa darbe lammi biyya Jaappaan "Eai Kawaguchi" ta'uu hin hafu jedhama. Gara gaara kanaatti bahuuf waggoota jahaataman darban keessa yaaliin guddaan taasifamaa tureera jedhama. Garuu, waggoota 20 asi keessattuu, bara 1992 irraa eegalee naannoon dhiha Neeppaal turiistootaaf banaa taasifameera. Haa ta'u malee, diilalli cimaa ta'ee fi baasiin baay'ee olaanaa ta'uun turiistoota gara naannoo Tiibeet (gara gaarreen walqabatoo Himaalayaa) deeman hirdhisuu danda'eera.

Walumaa galatti fakkeeniyota naannoo lafa addunyaa irratti baay'ee gad dhooqaa fi olka'oo ta'an kanneen sirriitti hubadhu. Haallan uumamaa bakkeewwan lamaan ibsaman kanneen keessatti jireenya namaa irratti dhibbaa uuman waliin madaalii addaan baafadhu.

Qaamman Bishaana'oo Addunyaa: Qaamman bishaana'oo soogiddaa'oo (salty water) fi soogidda hin qabne (fresh water) jennee bakka lamatti qoonnee ilaaluu ni dandeenya. Qaamman bishaanii soogiddaa'oon garbawwan gurguddoo fi galaanota. Bishaan addunyaa 97% bishaan soogiddaa'oo ta'ee argama.

Kaartaa fakkii 1.1 irratti argamu irraa garbawwan gurguddoo addunyaa haala baldhina isaaniitiin wal duraa duubaan barreessi. Baldhinaa fi gad fageenya garbawwan gurguddoon addunyaa qaban gabatee 1.2 irraa qo'adhu.

Gabatee 1.2: Baldhinaa fi gadi fageenya garbawwan gurguddoo addunyaa

Lakk	Maqaa Garba Guddaa	Baldhina miliyoona km ²	Gadi fageenya jiddu galaa (m)	Gadi fageenya guddaa(m)
1	Paasifik	165	4,282	11,033
2	Atilaantik	82	3,926	8,742
3	Hindii	73.4	4,210	7,725
4	Antarkitik	20.3	-	7,235
5	Arkitik	14.1	1,300	5,450

Gabatee armaan olii kana irraa maal hubatte? Garbi guddaan Paasifik garbawwan isaan biroo baldhinaanis ta'ee gadi fageenyaan baay'ee caalee argama. Garbi guddaan baldhinaan baay'ee xiqqaa ta'e Garba guddaa Arkitik kan bantii kaabaa irratti argamuudha. Qaamman bishaanii garbawwan gurguddaa wajjin walqabataniis gara qaama ardiileetti seenanii argaman galaanoota jedhamuun beekamu. Addunyaa irra galaanota baay'eetu jiru. Galaana Diimaa, Meediteraaniyaa, Kaaribiyaanii fi Ejiyaan fa'a akka fakkeenyaatti fudhachuun ni danda'ama. Maqaa galaanota biroo kaartaa irraa ilaaliitii barreessi.

Laggeenii fi Harawwan Gurguddoo Addunyaa

Qaamman bishaanii ardiilee irratti argaman tarreessuu dandeessaa? Naannoo jiraattu keessatti bishaan itti fayyadamtan maal irraa argattu? Ardiilee irratti qaamman bishaanii argaman harawwanii fi laggeen. Harri qaama bishaanii xiqqaa karaa hundaan/maraan/qaama dacheetiin marfamee ardii irratti argamuudha. Laggeen qaama bishaanii gaarreen jalaa madduun sulula uuman keessa gara lafa dakeetti yookiin gara harawwan, galaanota fi garbawwaniitti yaa'aniidha. Bishaan harawwanii fi laggeenii bishaan soogidda hin qabne (fresh water) jedhamuun beekamu. Kanaafuu, dhuguuf, dhiqachuu fi qotiisa jallisiif kanneen kana fakkaataniif kallattiin tajaajila kenna. Bishaan garbawwan gurguddaa garuu soogidda isaa keessaa qulqulleessan malee dhimmoota kanneenif ooluu hin danda'u.

Addunyaa irratti laggeenii fi harawwan baay'eettu argama. Maqaa hunda isaanii sadarkaa kanatti dhiyeessuun barbaachisa miti. Haa ta'a malee, isaan ijoo ta'an ardii keessatti argamaniin addaan bahanii haala armaan gadii kanaan dhiyaataniiru.

Gabatee 1.3: Laggeen Gurguddoo Addunyaa

Lakk	Maqaa Lagaa	Ardii keessatti argamu	Dheerina (km)	Qaama Bishaanii Itti yaa'u (galu)
1	Naayil	Afrikaa	6,650	Galaana Meediteraaniyaa
2	Koongoo	Afrikaa	4,700	Garba Guddaa Atilaantik
3	Nijjer	Afrikaa	4,200	Galoo Galaana Ginii
4	Zaambeezi	Afrikaa	2,693	Garba Gudda Hindii
5	Oreenji	Afrikaa	2,092	Garba Guddaa Atilaantik
6	Yaangitiiz	Eeshiyaa	6,300	Galaana Baha Chaayinaa
7	Ob-Irfiyish	Eeshiyaa	5,410	Galoo Galaana Ob
8	Mikoongi	Eeshiyaa	4,350	Galaana Baha Chaayinaa
9	Efraatiis	Eeshiyaa	3,596	Galoo Galaana Parshiyaa
10	Indus	Eeshiyaa	3,185	Galaana Arabiyaa
11	Vooldaa	Awurooppaa	3,645	Galaana Kaaspiyaanii
12	Daanuub	Awurooppaa	2,888	Galaana Gurraacha

13	Diniyappar	Awurooppaa	2,287	Galaana Gurraacha
14	Doon	Awurooppaa	1,870	Galaana Azoov
15	Misissippii	Ameerikaa Kaabaa	4,275	Galaana Biyutfuulii
16	Maakeniyiz	Ameerikaa Kaabaa	4,241	Galaana Beerriingii
17	Yuukoon	Ameerikaa Kaabaa	3,185	Galoo Galaana Lawuureensi
18	Seenti Lawurensi	Ameerikaa Kaabaa	3,058	Galoo Galaana Meeksikoo
19	Ri'oob Giraadee	Ameerikaa Kaabaa	3,057	Galoo Galaana Meeksikoo
20	Amaazon	Ameerikaa Kibbaa	6,400	Garba Guddaa Atilaantik
21	Paaraanaa	Ameerikaa Kibbaa	4,880	Garba Guddaa Atilaantik
22	Tokaanfiinsi	Ameerikaa Kibbaa	3,650	Garba Guddaa Atilaantik
23	Saa'oo Firansisko	Ameerikaa Kibbaa	3,180	Garba Guddaa Atilaantik
24	Muurraay	Awustiraaliyaa	3,672	Garba Guddaa Paasifikii
25	Koo'oppar	Awustiraaliyaa	1,420	Hara Eyiree
26	Waarburtoon	Awustiraaliyaa	1,400	Gara Eyiree

Madda: Wikipedia, the free encyclopedia

Gabatee 1.4: Harawwan Gurguddoo Addunyaa

Lakk	Maqaa Haraa	Ardii keessatti argamu	Baldhina (km ²)	Gad fageenya (m)
1	Viiktooriyaa	Afrikaa	69,485	84
2	Taangaanikaa	Afrikaa	32,892	1,470
3	Maalawii	Afrikaa	30,044	706
4	Turkaanaa	Afrikaa	6,405	109
5	Albarti	Afrikaa	5,299	58
6	Baayikaal	Eshiyaa	31,500	1,637
7	Baalkihaash	Eshiyaa	18,428	26
8	Qingaayi	Eshiyaa	4,489	-

9	Kaankaa	Eshiyaa	4,190	10.6
10	Laadoongaa	Awurooppaa	18,130	230
11	Oneegaa	Awurooppaa	9,891	120
12	Miichigaan-Huroon	Ameerikaa Kaabaa	117,702	282
13	Suppari'or	Ameerikaa Kaabaa	82,414	406
14	Gireet Biir	Ameerikaa Kaabaa	31,080	446
15	Gireet Isleev	Ameerikaa Kaabaa	28,930	414
16	Eeri'e	Ameerikaa Kaabaa	25,719	64
17	Tiitikaakaa	Ameerikaa Kibbaa	8,135	281
18	Nikaaraaguwaa	Ameerikaa Kibbaa	8,001	26

Madda: Wikipedia, the free encyclopedia

GILGAALA 1.1B

Gaffiilee gaggabaabaa

I. Jechoota armaan gadiif hiika sirrii ta'e kenni

- I. A. Ardii
- B. Garba Guddaa
- C. Hara
- D. Laga
- E. Dachee
- F. Galaana
- G. Gaara
- H. Pilaatoo
- I. Lafa dakee
- J. Tulluu
- K. Teessuma lafaa
- L. Hemsifeera

II. Isaan aramaan gadiif Deebii gaggabaa kenni

1. Naannoo gaarreen Himaaliyaa itti argaman kaartaa kaasuu irratti halluu dibii agarsiis.
2. Ardiilee Garba Guddaa Paasifik daangessan tarreessi
3. Ardiin Afrikaa bakka ardiilee hundaaf jiddugaleessa ta'etti argama jedhama. Sababa isaa kaartaa addunyaa irraa ilaaluun barreessi.

4. Ardiilee qaamni lafa isaanii hemsifeera bahaa fi dhiyaa keessatti argamu tarreessi.
5. Addunyaa irratti bakka olka'iinsa guddaa qabuu fi gadfageenya guddaa qabu barreessi.
6. Ardiileen garba guddaa Paasifik wajjin wal hin daagessine isaan kami?

III. Gaaffiiwwan armaan gadiif deebii sirrii ta'e filadhu

1. Qaamni lafaa baldhaan biyyootatti qoodamu:
(A) Dachee (B) Pilaatoo
(C) Ardii (D) Gaara.
2. Hemsifeera dhihaa kessatti kan argamu:
(A) Awustiraaliyaa (B) Eeshiyaa
(C) Ameerikaa (D) Afrikaa.
3. Qaamman bishaanii armaan gaditti tarreeffaman keessaa kan soogiddaa'aa ta'e:
(A) Bishaan galaanaa (B) Bishaan lagaa
(C) Bishaan haraa (D) Bishaan lafa jalaa.
4. Lagni addunyaa irratti dheerina guddaa qabu kan argamu:
(A) Eeshiyaa (B) Awurooppaa
(C) Awustiraaliyaa (D) Afrikaa.

1.2. UMMATA ADDUNYAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Erga barnoota kana barattee xumurtee booda:

- Maatii afaanootaa gurguddoo addunyaa ni tarreessita.
- Maatii afaanii xixiqqaa addaan ni baafatta.
- Fafaca'iinsa afaanootaa fi ummataa wal bira qabuun ni xiinxalta.
- Walitti dhufeenya afaanotaas ni himta.

Afaanoota Gurguddoo Addunyaa

Afaan maal akka ta'e beektaa? Faayidaa isaa hoo? Afaan handhura aadaa ti. Yeroo ammaatti ummatoonni addunyaa marti afaan ibsituu eenyummaa isaanii ta'uu isaa beekuun, yeroo kam irra iyyuu caalchisanii guddinaa fi gabbina afaanotaaf hojjachaa jiru. Afaan namoonni yaadaa fi ergaa isaanii akkasumas, aadaa fi duudhaa isaanii akka waljijjiiran, kunuunsatanii fi dhalootaa gara dhalootaatti dadabarsaniif meeshaa guddaadha. Kanaafuu,

- (a) Afaan meeshaa walqunnamtiiti.
- (b) Afaan ibsituu eenyummaati.
- (c) Afaan meeshaa dhalli namaa ittiin yaada isaa ibsaatuudha.
- (d) Afaan beekumsi yeroo yerootti maddu akka ittiin hojii irra oolu yookiin akka tamsa'u meeshaa gargaaruudha.

Maatii Afaanoota Gurguddoo Addunyaa fi Hidda Isaanii

Maatiin Afaanii gurguddoo Awurooppaa eenyuu fa'a? Awustiraaliyaa keessa yeroo ammaa baay'inaan qubatee kan jiru Awurooppaanota. Jalqaba gara ardii kanaa deemuun kanneen qubatan Ingilizoota. Ummata jalqabaa kaasani achi turan buqqisuun keessa jiraachuu eegalan. Dhalataan ardii kanaa garuu, ummata Aboorjiin jedhamuudha. Isaanis yeroo ammaatti ummata biroon liqimfamani dhabamaa jiru. Kanaafuu, ardii kana irratti afaan irra caalaatti dubbatamu afaan warra Awurooppaati.

Afaanoota Ardii Awurooppaa

Afaan warra Awurooppaa maatii afaanoota gurguddoo lamaatti qoqqoodamu. Isaanis Indo-Yurooppiyaanii fi Fiinoo Giriikii jedhamu

Indoo-Yurooppiyaaniin maatii afaan xixiqqaa lama kan qabu yoommuu ta'u, isaanis Laatiinii fi Jarmaniidha. Maatii afaanii xiqqaan Laatiin kan of keessatti ammatu, Afaan Xaliyaanii, Poortugaalii, Ispaaniishii fi Faaraansayiidha. Afaan maatii xiqqaa Jarmanii jalatti kan ammataman ammoo afaanoota Daachi, Fileemishi. Daaniishii, Norweeyii, Siwidinii fi afaanoota Ayislaandootaati.

Maatii afaan Fiinoo-Girikii jalatti kanneen ramadaman affaanota kaaba Bahaa fi Baha Awurooppaa keessatti dubbatamanidha.

Afaanoota Ardii Eeshiyaa

Maatiin afaanii guddaan Jaappaanii fi Kooriyaatti dubbatamuu isa kami? Afaanoonni ardii Eeshiyaa keessatti dubbataman maatii afaanii gurguddoo shan jalatti qoqqoodamu. Isaanis:

1. Afroo-Eeshiyaa
2. Indoo-Yurooppiyaanii
3. Kawukoosiyaa
4. Altayikii fi
5. Siynoo-Tiibeetiyaaniidha.

Maatii afaan xiqqaa Afroo Eeshiyaa ta'e baay'inaan Eeshiyaa keessatti kan dubbatamu, Seemeetikii dha. Afaan kun afaan Israa'eeloota (Ibrayisxii) fi Afaan Arabootaa of keessatti hammata. Maatiin afaanii Indoo-Yurooppiyaanii ammoo biyya Hindii fi biyyoota naannoo isheetti argaman keessatti dubbatama. Afaanonni Hindii lakkoofsi isaanii 1022 ta'an irra caalaan maatii kana jalatti ramadamu. Maatiin Afaanii guddoo Kawukoosiyaa ammoo biyya Ruusiyaa fi naannoo Kibba-Bahaa Galaana Gurraachaatti dubbatamu. Altayikii ammoo naannoo Sayibeeriyaa, Jappaanii fi Kooriyaatti kan dubbatamuudha. Biyyoota Baha Fagoo kan akka Chaayinaa, Mongooliyaa fi Veetiinaam fa'atti kan dubbataman afaanoota maatii Afaanii guddoo Siyiinoo-Tibeetaan jedhamu jalatti kanniin ramadamaniidha. Haala armaan olitti ibsameen ardii Eeshiyaa keessatti Afaanonni baay'een akka dubbatamanii dha.

Afaanoota Ardii Ameerikaa

Afaan giddu-galeessa Ameerikaatti dubbatamu Afaan Kiroolee jedhamuudha. Afaan kun walitti makamuu maatii Afaanoota Indoo-Yurooppiyaanii fi kan Afrikaa kan ta'e Nijeer Koongoo irraa kan dhalateedha. Kiroolee jechuun akka hiika Afaan kanaatti walitti makamaa jechuudha. Walitti makama kanaaf sababa kan ta'es daldala garbaati. Bara daldala garbaa namoonni Afrikaa Dhihaa dooniitti fe'amanii Garba Atilaantikii qaxxaamuruudhaan gara Ameerikaatti guuramaa turan. Namoonni kunniin bakkeewwan dhaqanitti afaanoota isaaniin akka gaariitti fayyadamuu waan hin dandeenyeef jechoota Afaan warra Awurooppaa walitti makuun afaan haaraa uumuu danda'aniru.

Afaanoota Ardii Afrikaa

Afaanota beekamoo Afrikaa keessatti dubbataman beektaa?

Maatii afaanii gurguddoo Afrikaa keessatti dubbataman bakka afuritti qoqqoodamu. Isaanis:

1. Afroo-Eeshiyaa
2. Niiyiloo-Saaraa
3. Nijeer-Koongoo fi
4. Kooyisaaniidha

Maatiin afaanii Afroo-Eeshiyaa jedhamu Kaaba, Kaaba Bahaa fi Kaaba-Dhiha Afrikaa keessatti kan dubbatamuudha. Naannoo Hara Chaadi, Kibba Sudaan, Kibba-Dhiha Itoophiyaa, Keeniyaa fi Ugaandaa keessatti ammoo kan dubbataman maatii afaanii guddoo Niiyiloo-Sahaaraa jedhamuudha. Maatiin afaanii guddoon Nijeer Koongoo jedhamu ammoo kan dubbatamu naannoo gammoojjii hoo'aa Sahaaraa irraa gara Kibbaatti, naannoo mudhii lafaa, bakka bosonni hedduminaan itti argamu, Baha giddu-galeessa Afrikaa fi Kibba Afrikaatti. Maatii Afaanii guddoo Kooyiisaan jedhamus kibba Afrikaa fi Gammoojjii hoo'aa Kalahaarii keessatti dubbatama.

Gabatee 1.5: Afaanota addunyaa keessatti bal'inaan dubbataman akka armaan gadiitti haa ilaallu

Afaan	Naannoo Isaan Itti Dubbataman	Baay'ina namoota dubbatanii
Mandarinii	Chaayinaa	845,000,000
Afaan Ispaaniishii	Ispeen, giddu gala fi Kibba Ameerikaa, Filiippinsi	330,000,000
Afaan Ingilizii	Ingilizii, biyyoota ardiilee Afrikaa, Ameerikaa, Eeshiyaa fi Awustiraaliyaa 53 ta'an keessatti dubbatama.	330,000,000

Afaan Arabaa	Biyyoota Arabaa fi Kaaba Afrikaa	220,000,000
Afaan Hindii (Urduu)	Hindii fi Paakistaan	242,000,000
Bengaalii	Baangilaadesh keessatti baayyinaan dubbatama Hindii keessattis hanga tokko ni dubbatama	180,000,000
Poortugaal	Poortugaal, Biraaziil, Moozaabik, Angoolaa fi Giinii Bisaawoo	180,000,000
Afaan Raashaa	Raashaa fi Biyyoota ollaa ishii keessatti	145,000,000
Afaan Jaappaan	Jaappaan	122,000,000

Lakkoofsi namoota kanneen dubbatanii Yeroo Yeroon baay'ina ummataa jijjiiramaa deemu wajjin jijjiirama.

GILGAALA 1.2

Gaffiilee gaggabaabaa

1. Faayidaa afaanni qabu maal fa'a?
2. Afaan Ameerikaa giddu galeessa keessatti dubbatamu maal irraa madde?

3. Maatii Afaanii Eeshiyaa keessatti dubbataman tarreessi

Qarooma Addunyaa Durii

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Erga barnoota kana barattee xumurtee booda:

- Qaroomiina durii addunyaa keessaa wantoota bu'ura ta'an ni beekta.
- Bakkeewwan qarooma durii addunyaa ni tarreessita.
- Bu'aalee qarooma durii addunyaa ni xiinxalta.

Dhalli namaa jalqabaa kaasee jireenya isaa fooyyeffatee jiraachuuf jecha uumamaa wajjin qabsoo adeemsisaa ture. Haaluma sana keessatti of fooyyessaa, jireenya isaa mo'ataa jiraachuun baroota hedduu dabarse. Fooyya'iinsi dhalli namaa yeroodhaa gara yerootti agarsiisaa deme qarooma isaa muldhisa. Haalli kun immoo bakkeewwan dhalli namaa jiraachaa ture hunda keessatti muldhateera.

Dhalli namaa qaroomaan guddachaa kan dhufe yeroo bineensota madaqsuu fi lafa qotee midhaan oomishuu jalqabeedha. Haala kanaaf immoo mijaa'aa kan ture sulula laggeeniiti. Kanaafuu, qaroomman beekamoonis kan eegalaman sulula laggeenii keessatti. Dhalli namaa erga midhaan nyaataan of danda'ee booda waa'ee ogummaa, aadaa fi saayinsii yaaduu akka jalqabe kan nama walgaafachiisu miti.

Kana irraa ka'uun qarooma durii dhalli namaa ardiilee adda addaa keessatti argamsiise keessaa isaan ijoo ta'an armaan gaditti ilaalla. Haa ta'u malee qaroomman ardii Afrikaa kanneen akka Nuubiyaa fi Aksum kutaa 6ffaa keessatti kanneen akka Misir, Kaarteej, Gaanaa, Maalii, Soongaayii fi Zimbaabuwee fa'a immoo kutaa 7ffaa keessatti barattaniittu. Kutaa kana keessatti kan barattan garuu qaroomman ardiilee Eeshiyaa, Awuroopaa fi Ameerikaati.

Meesooppotamiyaa

Qaroomni Meesooppotamiyaa addunyaa hardhaaf maal gumaache?

Jechi Meesooppotamiyaa jedhu kan madde afaan Giriikii irraati. Hikni isaa lafa laggeen lama gidduu jechuudha. Naannoon Meesooppotaamiyaa jedhamtu kun biyyoota hardha Baha Siiriyaa, Kibba Baha Tuurkii fi irra caalaa biyya hardha Iraaq jedhamtu kan of keessatti qabateedha. Handhurrri naannoo kanaas gidduu laggeen Taayigriisii fi Ifiraaxiisii ti. Naannoo kanatti mandaroonni kan ijaaraman Dh. K.D. naannoo bara 5000tti. Dhaloota Kirsitoos Dura gara naannoo bara 3500tti ummanni Sumeeriyaanoota jedhaman Meesooppotaamiyaa ga'uun qubataniiru. Isaaniis warra magaalaa addunyaa ishii duraa ijaaraniidha. Sababa dhakaan naannoo kana hin jirreef manneen isaaniis xuubiidhaan ijaaru turan. Dinagdeen Suumeerootaa qonna irratti kan hunda'ee yoo ta'e iyyuu hojiin ogummaa harkaa adda addaa bakka guddaa qaba ture.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								
11								
12								
13								
14								
15								
16								
17								
18								

Fakkii 1.3. Barreeffama Kuuniifoormii

Suumeeroonni addunyaa irratti yeroo duraaf warra barreeffama fayyadamaniidha. Sirni barreeffamaa kunis Kuniiformii jedhama. Kan barreessanis wantoota fiixeen qara qabuun yookiin istaayileesii jedhamuun xuubii jiidhaa irratti barreessanii gogsu turan.

Suumeeronni Kaleendara guyyoota torba qabuu fi ji'a guyyoota soddoma qabu qopheessuun addnyaaf gumaachaniiru. Seerri inni duraa mootii Hamuraabii jedhamuun qopha'ees gumaachuma naannoo kanaati. Egaa Suluulli Meesooppotaamiyaa seenaa ummatoota addunyaa qarooma adda addaa gumaachan kan akka ummata Yihudootaa, Assiiriyaanootaa, Foneeshaanotaa, Peerishiyaanootaa faa kan of keessatti qabdu turte.

Qarooma Chaayinaa Durii

Chaayinaan durii addunyaa hardhaaf maal gumaachite? Qaroomni Chaayinaa durii suluula laggeen Huwaang-Hoo fi YaangTeezi jedhamutti, Dh. K. D naannoo bara 3000 sadarkaa olaanaa irra gahe.

Bakkeewwan kanneen keessatti mootummoonni Chaayinaa durii dhaabbachuun bulchiinsa baay'ee cimaa fi olaanaa ta'ee hundeessanii turan. Dh.K.D. kan akka mootummaa Shaangi hundeeffamuun uummata baay'ee qaroomaa ta'e bulchaa turan. Naannoo Dh. K.D bara 1122 mootummaan Chuu jedhamu, mootummaa Shaangii fonqoolchuun Chaayinaa hanga Dh. K.D bara 256 bituu danda'eera.

Dh. K.D bara 2200 mootiin Chaayinaa beekamaan Yuu jedhamu gaarreen sagal diigsisuun hidha bishaanii sagal hojjachiiseera jedhamee seeneffama. Gosti mooticha kanaa (Yuuf) maqaa Haasiyaa jedhamuun moggaafamee osoo wal irraa hincitiin waggoota 400f Chaayinaa akka bite ni dubbatama. Ummanni Chaayinaa hojii harkaa adda addaa hojjachuun, ijaarsa gamoo mana amantii kanniin akka Paagoodaa, daandii fi riqiicha naannoo walqunnamsiisuu fi dallaa dhakaa dheeraa kilomeetira 7400 ta'e ijaaruun ummata hojii hojjachuu jaalatu ta'uusaanii mirkaneessaniiru. Sababban ijaarsa dallaa kanaas weerara ummatoota giddu galeessa Eeshiyaa irraa of eeguudhaaf ture. Hayyoonni Chaayinaa durii falaasamaa fi yaaddan adda addaa burqisiisuun kan beekamaniidha. Yaaddan isaanii gurguddoonis "bu'uurri mootummaa maatiidha", "Beektootaa fi hayyoonni dureessotaa fi qonnaan bultoota caalaatti kabajamuu qabu", "Wanta akka sirra ga'u hin feene nama biraa irras akka ga'u hin fedhiin", Hawaasni seeraan bulu baay'ee barbaachisaa akka ta'ee fi warris akka ijoollee isaanii sirritti bulchan, dhiirris dubartoota, warri barate ammoo kanniin hin baratiin akka barsiisan fa'a kan kakaasu ture. Beektoota bara kanaa keessaa Konfiishees (Dh.K.D 551-479), Laa'oo Teez fi Meeng Izuu faa isaan beekamoo turan. Chaayinoonni durii sirna barreeffama loogoo giraafikii jedhamu ni qabu turan.

Fakkii 1.4. Dallaa Chaayinaa

Qarooma Peershiyaa

Bu'uurri qarooma Peershaa maali? Peershiyaan lafa baldhaa biyyoota haradha Iraanii fi Afgaanistaan jedhaman hanga tokko ni hammata ture. Peershiyaanonni bakka kana "Lafa Aryaanotaa" jedhu. Jechi Iraan jedhus kanuma irraa akka maddeedha. Peershiyanonni durii horsiifattoota yammuu ta'an, Dh. K.D. gara bakka kanaa namoota dhufaniidha. Isaanis Impaayeera baldhaa waggoota 200 ture hundeessuu danda'aniiru.

Impaayeerri kunis Dh. K.D Bara 500 Kaaba Afrikaa irraa hanga Kibba-Baha Awurooppaa gara dhihaatti, Hindii gara Bahaa fi Galoo Galaana Oomaanii gara Kibbaatti hanga gaarreen Kawuka'usiyanoota gara Kaabaatti kan baldhatu ture. Peershiyaanonni mootummaa, seeraa fi amantii hundeessuudhaan addunyaaf gumaacha guddaa taasisaniiru. Barreeffamni kunniifoormii akka guddatu taasisaniiru. Amantiin isaaniis Zoro'asteeriyanim yammuu ta'u Raajicha Zoroosteer jedhamuun kan eegalameedha.

Qarooma Awurooppaa Durii

Qarooma Giriikii Durii (3000-195 Dh.K.D.tti)

Addunyaaf gumaachi qaroomaa Giriikii durii maalfa'adha? Giriikiin durii madda dhaloota qaroomiinati. Qaroomni Giriikii durii kan eegale Dh. K.D. bara 2500tti. Qarooma Giriikii durii kan babaldhisan ummatoota gosa Ariyanotaa ta'aniidha. Isaan Heeleenoota jedhanii of waamu. Biyya isaanis Heelaas jedhu. Ummanni kun Dh. K.D. jaarraa 15^{ffaa} keessa karaa lafa Baalkaan dhufuun Giriikii keessatti warra qonnaa fi horii horsiisuu eegaleedha.

Ummanni kun kan lola jallatu ture. Kunis walaloo Hoomeer inni qaroo dhabeessi Eeliyaadii fi Odeeseeyii jedhee barreesse keessatti ibsameera.

Haala teessuma lafaa ishii irraa kan ka'e Giriikii durii keessatti mootummaawwan magaalotaa (city states) baayeen hundeeffamuu danda'aniiru. Isaanis Pooliis jedhamu. Giriikonni durii ayyaanoota adda addaatti amanu turan. Kabaja ayyaanoota kanaaf jecha waggaa afur afuriin dargaggoonni tulluu Olimpisii jalatti walitti qabamuun dorgommii taasisu turan. Teessoon mootummoota magaalaa handhuura bulchinsichaa keessatti bakka ol ka'aa ta'e irrattidha. Bakki kunis Akiroopoliis yookiin handhuura magaalaa jedhama.

Fakkii 1.5. Qarooma Giriikii durii

Ummanni mootummaa magaaloota kanaa bakka sadiitti qoqqoodamu turan. Isaanis lammiiwwan, daldaltootaa fi garboota. Waa'ee biyyaa irratti mari'achuu kan danda'an lammiiwwan qofa. Bakka mariitti argamuun yaada kennuu fi filaachuu kan danda'an ammoo dhiira qofa ture. Yeroo duraatiif bu'uura demookraasii kan buuse Giriikii duriiti. Mootummaawwan magaalaa Giriikii keessaa isaan

baay'ee beekamoon Ateensii fi Ispaartaadha. Ateensi sirna deemokraasii ijaaruudhan mootummaa ishii duraati. Mootoonni beekamoon durii Sooloon, Kiliyaasteenaasii fi Peerkiliis fa'a sirna kana bu'uureessuuf warra gumaachanii dha. Yeroo kanatti Ispaartaan loltoota leenjistee ittiin finciltoota bituun beekamti. Diinni Giriikii durii ishiin beekamtuu yoo Peershiyaa taate illee dhuma irratti mootii Meeseedooniyaa, Aleeksaander isaa duraa (isa guddaa) jalatti Giriikiin durii kufteetti.

Giriik, Filoosoferoota beekamoo kanneen akka Sooqiraaxis, Aristootilii fi Pilaatoo qabdi. Abbaa seenaa jedhamuun kan beekamu Heroodootas nama Giriikiiti.

Dimookiraasii, olimpiikii, tiyaatira qopheessuu fi agarsiisuu, falaasama, saayinsii fi herregni beekumsa Giriikin addunyaaf gumaachite keessaa isaan muraasa.

Qarooma Roomaa Durii

Qarooma Roomaa duriif ummanni bu'uura ta'e isa kami? Xaaliyaanii durii keessa ummatoota baayyeetu jiraachaa ture. Isaan keessaa Laatiinonni beekamoodha. Laatiinonni bakka olka'aa yaa'a olii laga Taayibeer keessa qubachuun walakkeessa Xaaliyaanii har'aa keessatti naannoo Roomaatti Dh.K.D bara 750 jiraachuu eegalan. Magaalaan Roomaas bakkuma kanatti hundeeffamte. Lafti naannoo Xaaliyaanii mijaa'aa waan ta'eef, Roomaanonni durii qonnaan bulaa fi horsiifattoota turan. Haala mija'aa naannoo kanaa irraa kan ka'e daldaltoonii fi ogeeyyiin hojii ogummaa harkaa adda addaa Roomaa keessa jiraachuu jalqaban.

Roomaa Bara Mootummaa Ripubiliikaa

Ripubiliika jechuun maal jechuu dha? Jalqaba bara Ripubiliikaatti hawaasni Roomaa bakka sadiitti qoqqoodamaa ture. Isaanis Paatrishiyaanoota, Pileebiyaanootaa fi Garbootaadha. Paatirishaanonni dureeyyii abbaa lafaa fi namoota aangoo mootummaa qabachuu danda'aniidha. Pileebiyaanonni qonnaan bulaa fi daldaltoota xixiqqoodha. Garboonni ammoo naamoota waraana irratti booji'amaanii fi Pileebiyaanoota gatii irra jiru kaffaluu dadhabaniidha.

Aangoon Ripubiliikaa Roomaa bakka lamatti kan qoodamu yammuu ta'u, isaanis seeneetaa fi konsuloota jedhamu. Seeneetiin qaama mootummaa isa olaanaa fi umurii guutuuf filatamuudha. Konsuloonni garuu, waggaa waggaadhaan kan jijjiiramanidha. Kan filatamanis Paatrishaanii keessaa ta'ee nama lama qofa. Erga yeroo tajaajila isaanii xumuranii booda miseensa mana marii yookiin seeneetii ta'u. Warri Pileebiyaanootaa akka lammiitti mirga aangoo qabachuu kan hin qabne yoo ta'aniyyuu gibira kaffaluu fi loltuu ta'uun mootummaa Roomaatiif wabii nageenyaa guddaa turan.

Roomaanonni durii aadaa fi beekumsa Giriikii durii qo'achuun beekumsa hanga addunyaa hardhaatti ce'uu danda'an gumaachaniiru. Barreeffama, sirni bocaa, sirni ijaarsa gamoo, beekumsi daandii baasuu, riqiicha ijaaru, hujummoo bishaanii fa'aa gumaacha Roomaa duriiti. Afaan Laatiinii sirna bulchiinsaa fi seeraa akkasumas saayisnii fi teekinooloojii ammayyaaf bu'uura ta'era. Kanaafis, Laatiiniin gumaacha qaroomina Roomaa duriiti. Ripubiliikiin Roomaa erga waggoota 500 ol jiraatee booda Dh. K.D. bara 27 jalqabee impaayeera Roomaa isa hanga bara Dh. K.B. 146 tureen bakka bu'ameera.

Qarooma Ardii Ameerikaa

Ummanni ardii Ameerikaa keessa dursanii jiraachaa turan eenyu fa'a? Ardii Ameerikaa keessaa qaroomman dursanii muldhachaa turan kan ummata Maayaa naannoo Meeksikoo fi jiddu galeessa Laatiin Ameerikaa hardhaa, Guwaateemaalaa fi Hunduraas jedhaman keessa, Azeeteeksii Meeksikoo keessatti, ummanni Inkaa immoo naannoo biyya hardha Kolombiyaa, Ekuwaadoor, Peeruu, Boliiviyaa, Chiilee fi Arjeentiinaa jedhaman keessatti dagaganii turan. Ummanni Maayaa Dh. K.B. Jaarraa 1^{ffaa}

keessa sirna barreeffamaa, lakkoofsa herregaa fi kalandeerii guyyoota ittiin lakka'aamu sirrii ta'ee ni qabu turan. Magaallooni Maayaa durii kan akka Yuukaalaa fa'a handhura daldalaa fi amantaa adda addaa turan.

Qaroomina Azeeteeksonni addunyaaf gumaachan keessaa sirna barreeffamaa fakkiin jechoota bakka bu'uun ibsamaniidha. Magaalaa guddoo Azeeteeksii Teenoochitilaanii jedhamti. Kan hundeeffamtees Dh. K.B. bara 1325tti. Mootiin Azeeteeksii inni beekamaan Moonteezumaa jedhama. Mootoonni Azeeteeksii duriis akka waaqaatti ilaalamu, ni soodatamus.

Bu'uurri dinagdee mootummaa Azeeteeksii qonna. Boqqoolloniis aadaa Azeeteeksii keessatti bakka guddaa qaba.

Qaroomni Inkaa qarooma ardii Ameerikaa keessa turan keessaa sirna mootummaa baay'ee qinda'aa ta'een kan bulaa tureedha. Impaayeerri Inkaa teessoo mootummaa isaa magaalaa Kuzuukoo jedhamtu keessa taasifachuun biyya amma Peeruu jedhamu keessatti impaayeer baldhaa ta'e uumee ture. Impaayeerri kunis daandii qofaan osoo hin ta'iin riqiichaanis kutaalee biyyaa kan walqunnamsiisu ture. Irra caalaan ummataa Inkaa qonnaan bulaa yammuu ta'u, kan ittiin qotanis horii laamaa jedhamuun. Midhaan isaan qootanis kanneen akka boqqoolloo, maxaaxishii fi ochooloonii fa'aadha. Inkoonni, wayyaa ni dhahuu, meeshaalee suphee ni hojjatu, albuuddan kanniin akka Warqii, Meetii fi Naasaas ni oomishu (ni baasu) ture.

Gama yaalaatiinis qaama baqaqsanii waldhaanuu ni beeku. Isa malees, Inkoonni beekumsa gahaa ta'e ni qabu. Walumaagalatti, qaroomni ardii Ameerikaa kun jiraachuu kan danda'e hanga warri Awurooppaa Ispeenii fi Portugaal ardii kana to'atanitti ture. Azeeteeksiin bara 1521, Inkaan bara 1532, Maayaan ammoo Jaarraa 17^{ffaa} tti Ispeeniin koloneeffamaniiru.

1.3. FACA'IINSA UMMATAA FI HAALA JIREENYAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa erga barattee xumurtee booda:

- Naannoowwan addunyaa ummanni heddumminaa fi haphinaan irra jiraatu addaan ni baafatta.

Naannoo kee keessatti ummanni lafa diriiraa, gaarreenii fi sulullan irra haala walqixa ta'een qubatee argamaa? Yoo walqixa qubatee hin argamu ta'e sababni isaa maal sitti fakkaata?

Faca'iinsi ummataa qaama addunya mara irratti walfakkaataa miti. Naannoowwan haalli jireenyaa mijaa'aa ta'an keessatti ummanni heddumminaan irra qubatee argama. Naannoowwan haalli jireenyaa mijaa'aa hin taane keessa ummanni haphinaan yookiin wal irraa faffagaatee bakka bakkee jiraa'ta.

1. Naannoowwan Addunyaa Ummanni Haphinaan Irra Jiraatu

- *Naannoolee Diilallaa'oo*: Naannooleen sararaa Arkitikiin marfamani argaman kanneen akka Giriinlaandii, Tundiraa fi Alaaskaa fa'aa yeroo baay'ee cabbiin uwwifamanii argamu. Kanaafuu, namni irra hin jiraatu. Naannoolee akka kaaba Kanaadaa, Saayibeeriyaa fi lafa baay'ee olka'oo ta'an kan akka gaara Himaalayaa fa'aa diilallaa'oo waan ta'aniif ummanni baay'inaan irra hin jiraatu.
- *Naannoolee Gammoojjii Hoo'aa*: Isaan kun baay'inaan naannoolee hoo'aa keessatti argamu. Fakkeenyaaf, Sahaaraa fi Kalahaariin gammoojjiiwwan Afrikaa keessatti argamaniidha. Goobii fi Mongooliyaan Eeshiyaa keessatti argamu. Ataakaamaan Ameerikaa kibbaa keessatti argama. Awustiraaliyaanis gammoojjii hoo'aa baay'ee baldhaa ta'e qabdi. Naannoolee gammoojjii hoo'aa keessatti rakkoon guddaan hanqina bishaanii yookiin roobaati. Kanaafuu, naannoolee kaanneen

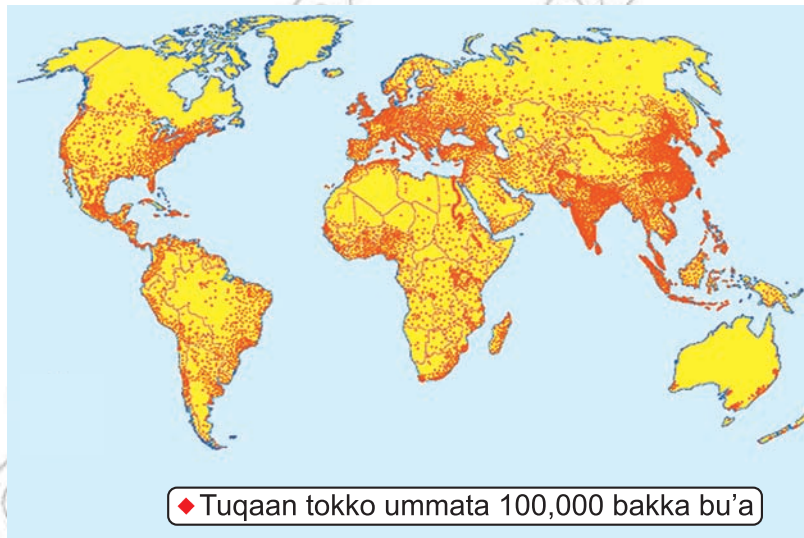
keessa bakkeewwan baay'eetti lakkoofsi ummataa lafa kiilomeetira tokko irra jiraatu namoota shan hin caalu.

- *Naannoolee Bosona Rukkataa*: Naannoolee mudhii lafaa bosona rukkataa qaban kanneen akka Golba Koongoo fi Amaazon keessa ummanni haphinaan irra jiraata.

2. Naannoolee Addunyaa Ummanni Hedduumina Jiddu Galeessaan Irra Jiraatu

- *Naannoolee Lafa Margaa Godina Hoo'aa fi Dagalee Jiddugaleessaa*: Ummanni naannoolee kanneenii horsiisee bulaadha. Hanqinni bishaanii waan jiruuf lafa baay'ee baldhaa irratti horiin horsiifamu lakkoofsaan xiqqaadha. Bu'aan irraa argamus baay'ee gadaanaadha. Haa ta'u malee, lakkoofsi ummataa naannoolee kanneen keessa jiraatuu kan gammoojjii hoo'aa irra ni caala. Garuu, baay'ee miti.
- *Naannoolee Ummanni Hanga Tokko Hedduumatee Irra Jiraatu*: Naannoolee hoo'a walakkeessoo (sub-tropics) hammi roobaa fi gabbinni biyyee fooyya'aa ta'e irra baay'inni ummata jiraatuu jiddu gala ta'a.

3. **Naannoolee Ummanni Hedduuminaan Irra Jiraatu**: Naannoolee biyyeen gabbataa ta'ee fi haalli roobaa fi hoo'aa mijaa'aa ta'e keessa ummanni rukkiinaan/hedduuminaan irra jiraata. Naannooleen bahaa fi kibba baha Eeshiyaa keessatti biyyoonni akka Chaayinaa, Hindii, Jaappan, Kooriyaa Kibbaa, Baangilaadash fi Singaappoor fa'aa ummata hedduumataa qabu. Awurooppa keessatti biyya Neezarlandii, Jarmanii fi Birtaaniyaa, Afrikaa keessatti Eddoola Moorishes, naannooleen Magrabii fi lafa olka'oo Afrikaa Bahaa ummata hedduuminaan irra jiraatu qabu. Naannooleen akka sulula laga Naayilii fi Eddoolli Jaavaa fa'aa irra addunyaa keessatti ummata baay'ee olaanaa ta'etu jiraata.

Fakkii 1.6. Faca'iinsa ummata addunyaa

GOCHA 1.1

Gocha mirkaneeffannaa

1. Karataa addunyaa dabtara kee irratti kaasiitii:

- (a) Naannoolee gammoojjii hoo'aa akka Sahaaraa, Kalahaarii Ataakaamaa, Koloraadoo fi Awustiraaliyaa
- (b) Naannoolee diilalla'oo akka Giriinlaandi, Tunduraa fi Saayibeeriyaa akkasumas, sammuu gaarreen Himaaliyaa

- (c) Naannoolee bosona heddummataa akka golba Koongoo fi Amaazon,
 - (d) Biyyoota kibbaa bahaa fi baha Eeshiyaa
 - (e) Naannoolee sulula laga Naayilii fi Eddoola Jaavaa haalluu adda addaa dibuun agarsiisi.
2. Naannoolee kaartaa irrattii halluu dibde keessaa isaan:
- (a) Ummanni haaphinaan yookiin wal irraa faffagaatee irra jiraatu
 - (b) Baay ina jiddugaleessaan irra jiraatuu fi
 - (c) Heddummina guddaan irra jiraatu addaan baasi.

Sababoota Garaagarummaa Faca'iinsa Ummataa

Haallan uumamaa fi nam-tolchee faca'iinsa uumataa irrattii dhiibbaa uuman maal fa'a ta'u jettee yaadda? Isaan armaan gadii keessaa kanneen faca'iinsa ummataa irratti dhiibbaa uumuu danda'an isaan kami? Gareen irratti mari'achuun gabaasa dhiyeessaa.

- Haala qilleensa baramaa
- Haala gabbina biyyee
- Naannoowwan albuunni baafamu
- Naannoowwan industiriiwwan ammayyaa keessatti babaldhatan.

Haallan faca'iinsa ummataa irratti dhiibbaa uuman waa hedduutu jiru. Isaan baay'ee murteessoo ta'an haala qilleensa baramaa, gabbina biyyee fi teessuma lafaa, albuudaa fi haala babaldhina industiriiti.

A. Haallan Naannoo Uumamaa

- (a) **Qilleensa baramaa:** Naannooleen hoo'aa (tempireecharaa) fi rooba gahaa (optimum) qaban haala mijaa'aa ummata heddumminaan keessa jiraachuu dandeessisu uumu. Naannooleen dagalee jiddu galeessaa 20° fi 60° kaabatti argaman haala mijaa'aa kana waan qabaniif ummanni heddumminaan irra jiraata. Naannoolee Ameerikaa Kibbaa fi Afrikaa kibbaa dagalee jiddu galeessa kana qaban irra ummanni heddumminaan jiraata. Naannoon diilallaa'oon bantiilee lafaa fi gara bantiilee lafaatti dhiyaatanii argaman jireenya namaatiif mijaa'oo miti. Haaluma walfakkaatuun gammoojjiiwwan godina hoo'aa keessatti argaman hanqina roobaa guddaa qabu. Kanaafuu, naannoolee dilallaa'oo fi gammoojjii hoo'aa keessa ummanni baayinaan hin jiraatu.

Haala jireenya ummataa

Naannoolee qilleensa diilallaa'aa fi gammoojjii hoo'aa akkasumas, naannoo hoo'aa jiidhaa fakkeenya fudhachuun haa ilaallu.

- **Maatii Inuuyit (Inuit):** Maqaan kun maqaa Eskiimoo (Eskimo) jedhamu irraa walgahii bara 1977 Alaaskaa magaalaa Baarrow keessatti gaggeeffameen kan moggaafameedha. Inuuyit ummata geengoo Arkitikiitti dhiyaatee Alaaskaa, Kaaba Kanaadaa, Eddoola Giriinlaandii fi Kaaba Saayibeeriyaa keessa jiraatuudha. Ummanni kun bakka qabatamaa keessa jiraatuu fi balbala maatii isaa irratti hundaa'ee maqaa adda addaatiin kan waamamuu fi Afaanota adda addaa kan dubbatuudha.

Ummanni Inuuyit dheerina jiddugalaa 163 cm ta'e qaba. Ummanni kun lafa baldhaa naannoo Arkitik irra faca'ee naannoo kamiiyyuu caalaa wal irraa faffagaatee bakka adda addaa jiraata. Nyaanni ummata Inuuyit foon bineensota bishaan keessa jiraatanii irratti bu'uura. Bineensonni ummanni Inuuyit bishaan keessaa adamsee qabuun affeelee, gogisee yookiin diilalleessee nyaatu

baay'eedha. Isaanis qurxummii, siil, weelsii fi kanneen birooti. Yeroo mara keessattuu, yeroo bonaa cabbiin haala malee tuulamu kan nyaatamu foon siiliiti. Nyaanni sarootaas foonuma siilii (seal) kana irratti hundaa'a. Kana malees, wanti uffatan, sigiggoon (yaballi) sareen harkifamu kan irraa hojjatamu, dukkaanni yeroo gannaa (hoo'aa) keessa jiraatanii fi boba'aan ifaa fi hoo'a kennuuf tajaajilu gogaa fi cooma siilii irraa argama. Bineensonni biroo naannoo kana keessatti yeroo tokko tokko adamsamanii nyaataman poolaar biir, sardiida, heerii fi simbira.

Arkitik Biir

Riindar

Sardiida Arkitikii

Arkitik Heer

Fakkii 1.7. Bineensota naannoo qilleensa Baramaa diilalla'aa

Ummanni Inuuyit waqtii bonaa wayita diilalli cimuu mana Igiluu jedhamu keessa jiraata. Innis cabbii kuufamaa irraa ijaarama.

(a) Dunkaana waqtii Gannaa

(b) Ijaarsa mana Igiluu

Fakkii 1.8. mana ummanni Inuuyit keessa Jiraatu

- **Tuwareg (tuareg):** Ummanni Tuwareg godina hoo'aa gammoojii Sahaaraa keessa jiraata. Gammoojiiin hoo'aan Sahaaraa ardii Afrikaa keessatti argama. Baldhina lafaa miliyoona 9.1km² kan qabuudha. Baldhina kanaanis gammoojiiwwan hoo'aa addunyaa irratti argaman hunda caala.

Gammoojiiin Sahaaraa hoo'a guddaa qaba. Garuu, rooba hin qabu. Hammi roobaa waggaatti argatu jiddugalaan 130 mm hin caalu. Ummanni Tuwareg ummata haala qilleensa baramaa kana keessa biyyoota akka Maalii, Nijjer, Burkiinaa Faasoo fi Aljeeriya keessatti faca'ee jiraatuudha. Haalli jireenya ummata kanaa horsiisa beeyiladaa irratti hundaa'a. Beeyilanni horsiisanis re'ee, hoolaa fi gaala. Gammoojii hoo'aa keessattii beeyiladoota hunda caalaa madaqee kan jiraatu gaala. Gaalli bishaan osoo hin dhugin guyyoota gara 15 turuu danda'a. Yeroo ammaa gammoojii hoo'aa keessatti bishaan boollaa (oasis) bakka jirutti qotiisni eegaleera. Namoonnis bakka bishaan jirutti dhiyaachuun dhaabbiin qubatanii jiraachuu eegalaniiruu. Dabalataanis bishaan boollaa qotanii baasuun qotiisa jallisii babaldhisuu eegalaniiru.

- (b) **Gabbina Biyyee fi Teessuma Lafa:** Lafa dakee ijaarsaaf mijaa'aa ta'ee fi biyyee gabbataa oomisha qonnaa olaanaa argamisiisu irra ummanni heddumminaan jiraata. Fakkeenyaaf, biyya Hindii sulula laga Gaanjiisii fi sulula laga Naayil biyya Ijptiitti argamu keessa ummata heddummataatu jiraata. Karaa biraatiin gaarreen akka Himaaliyaa bu'aa bahii baay'ee qabaniif fi diilallaa'aa ta'an irra ummanni hin jiraatu.

B. Haallan Hawaasummaa

- (a) **Oomisha Albuudaa:** Naannoolee albuunni baafamu keessa carraa hojii argachuuf jecha ummanni heddumminaan irra qubata. Fakkeenyaaf, naannoolee boba'aan baafamu kan akka biyya Kuweet keessa ummanni heddumminaan jiraata.
- (b) **Hundeeffama Industirii:** Babaldhinni industirii carraa hojii uuma. Kanaafuu, nannoolee industiriin ammayya itti babaldhate kanneen akka Awurooppaa dhihaa, kaaba baha Ameerikaa Kaabaa fi baha Eeshiyaa keessa ummanni heddumminaan jiraata. Haallan ummanni akka heddumminaan jiraatu taasisan hubachuuf, haala sochii dinagdee magaalaa Mumbaay aramaan gaditti dhiyaate dubbisi.

Mumbaay: Magaalaa biyya Hindii ummata baay'ee guddaa qabduudha. Mumbaay Boombeey jedhamuunis ni waawamti. Maatiin naannoo Mumbaay lafa dakee dhiha biyya Hindii qarqara Galaana Arabiyaa irra kan jiraatuudha. Mumbaay jiddugala daldalaa, geejjbaa fi industirii ta'uun biyya Hindii tajaajilaa jirti. Mumbaay buufatoota doonii addunyaa irratti beekaman keessaa tokko ta'uun tajaajilaa jirti. Mumbaay godina hoo'aa keessatti waan argamtuuf hammi hoo'aa (tempireecharaa) jiddugalaan waggaatti argattu 27.5°C ta'a. Roobas waggaatti jiddugalaan 2170 mm argatti. Kanaafuu, oomisha qonnaaf, keessattuu, oomisha jirbiif baay'ee mijooftuudha.

Haallan kunniin hundi guddina magaalaa Mumbaayiif haala mijaa'aa uumeera. Magaalli Mumbaay biyya Hindii keessatti guddinaan Niiwdeelihiitti aantee sadarkaa 2^{ffaa} irratti argamitti. Guddina fi babaldhina magaalaa kanaatiif sababa guddaa kan ta'e haala qilleensa baramaa mijaa'aa, biyyee gabbataa lafa diriiraa qarqara galaanaa daldalaa fi ijaarsaaf mijaa'aa ta'e irratti hundeeffamuu ishiiti.

- (c) **Haala Siyaasaa:** Naannoo ummanni jeequmsa adda adda irraa bilisa ta'ee jiraatu keessa baay'inni ummata jiratuu olaanaa ta'a. Biyya haalli siyaasaa tasgabbaa'ina hin qabnee fi waraanni itti gaggeeffamu keessaa ummanni baqatee baha.

Gabaabumatti, haallan faca'iinsa ummata addunyaa irratti dhiibbaa uuman teessuma lafaa, qilleensa baramaa, haala sochii dinagee fi siyaasaati. Dhimmoota kanneen tokko tokkoon fudhachuun fakkeenyaan deeggaraa akkaataa faca'iinsa ummataa irratti dhiibbaa uumuu danda'an gareen mari'achuun gabaasaa.

GILGAALA 1.3A

Gaaffilee gaggabaabaa

1. Naannoolee addunyaa sababa:

- (A) Diilallaa'inaatiin
- (B) Hanqina roobaatiin
- (C) Rukkina bosonaatiin

(D) Teessuma lafaabu'aa bahii ta'een ummanni haphinaan irra jiraatu barreessi.

2. Wantoota akka ummanni

hedduminaan naannoo tokko keessa jiraatu taasisan keessaa yoo xiqqaate sadii barreessi.

Amantiwwan Gurguddoo Addunyaa

Amantii jechuun maal jechuu akka ta'e beektaa? Naannoo jiraattu keessa gosa amantii meeqatu jira?

Amantiin ilaalcha hawaasni tokko uumama irratti qabuudha. Amantiin addunyaa kana keessatti argamu hundi uumamni humna hundaan ol ta'een uumame jedhee amana. Amantiin hundi uumama hunda Waaqatu uume jechuun yaada walfakkaatu haa qabaatu malee qajeelfama qaban irratti hundaa'anii garaagarummaa qabu. Haa ta'u malee, amantiin hundi waan gaarii hojjachuu fi naamusa gaarii qabaachuu, akkasumas, badii irraa of eeggachuu waan barsiisaniif amantiin hunduu gaariidha. Amantiin kamiyyuu walqixa. Lammiin kamiyyuu amantii barbaade hordofuun mirga isaati. Mee amantiwwan beekamoo addunyaa tokko tokkoon akka armaan gadiitti haa ilaallu.

Budhiizimii

Namni amantii Budhiizimii jalqaba barsiisuu eegale Siddirataa Guatamaa Budhihaa jedhama. Innis nama biyya Hindiiti. Amantiin kun kan eegalame Dh.K.D. Jaarraa 6^{ffaa} keessa akka ta'e ni himama. Kitaabni amantii kanaas Teraveedaa jedhamuun beekama. Kitaabichis jalqaba kan barreeffame afaan Paal jedhamuun ture. Hordofoonni amantii kanaa Hindi, Barmaa, Taayilaad, Siriilaankaa, Jaappaanii fi Chaayinaa keessatti argamu.

Hinduyizimii

Amantiin kun kan jalqabame biyya Hindii keessatti yammuu ta'u kan jalqabames Dh. K.D. bara 1500tti akka ta'e ni himama. Kitaabni amantii Hinduyizimii Veedaa jedhama. Hordofoonni amantii kanaa horii qalanii foon isaanii nyaachuun cubbuudha jedhu. Ummanni Hindii gara caalu amantii kana hordofu.

Konfishaaniizimii

Amantiin kun nama Konfishas jedhamuun Dh. K.D. Jaarraa 6^{ffaa} keessa Chaayinaatti jalqabame. Kitaabni amantichaas barreeffamoota Chaayinaa durii kan Anaalektisii fi Wuu Ching Faayer Kilaasiksii jedhamanidha. Amantichi biyyoota kanneen akka Chaayinaa, Jaappaanii fi Mongooliyaa keessatti hordofoota hedduu qaba.

Shiintoo'iizimii

Amantiin kun Jaappaanitti haa jalqabamu malee, yeroo inni itti jalqabame hin beekamu. Shiintoo jechuun karaa yookiin barsiisaa ayyaanotaa jechuu dha. Maqaan kunis kan moggaafameef Dh. K.D. Jaarraa 6^{ffaa} keessa ture. Moggaafamni kunis kan ta'uu danda'e Jaarraa sana keessa amantiin Budihhiizimii Jaappaan seenuu waan jalqabeef amantii biyya isaanii keessatti dhalate isa biyya biroo irraa dhufe irraa addaan baasuuf ture. Amantiin Shiintoo kitaaba hin qabu. Haa ta'u malee yaada duudhaa dhalootaa dhalootatti darbaa deemuun qajeelfama.

Judaayizimii

Judaayizimiin Dh. K.D. bara 5000tti Baha gidduu galeessaa keessatti eegalame. Amantii kana kan jalqabe nama Abrahaam jedhamudha. Kitaabni amantii kanaas 'U' jedhama. Kan barreeffames afaan Hibruutiin ture. Amantiin kun yeroo ammaa Israa'eel, Ameerikaa, Rippuubilikota Sooviyeet Raashaa durii keessatti tamsa'ee argama.

Amantii Kiristaanaa

Amantiin Kiristaanaa Dh. K.B Jaarraa 1^{ffaa} keessa Iyyasuus Kiriistoosiin Paalastaayin keessatti eegalame. Yeroo amantiin kun eegalame Paalastaayin Impaayeera Roomaa jala turte. Kitaabni amantiin kun ittiin gaggeeffamu kitaaba

Qulqulluu (Bible) jedhama. Jalqaba kan barreeffame afaan Hibruun ture. Du'a Iyyasuus Kiristoos booda hordofoonni isaa amantii kana baldhinaan akka tamsa'u taasisaniiru. Amantiin Kiristaanaa yeroo booda damee adda addaatti hirameera. Isaanis Ortodoksii, Kaatolikii fi Pirotestaantii jedhamuun beekamu.

Amantii Islaamaa

Amantiin kun Dh. K.B Jaarraa 7^{ffaa} keessa biyya Saa'udii Arabiyaa jedhamu keessatti eegalame. Namni amantii kana Jalqaba barsiisuu eegale Mohaammad jedhama. Islaama jechuun afaan Arabaa yammuu ta'u, hiikaan isaas fedhii Waaqaatiif (Rabbiitiif) bitamuu jechuudha. Hordofoonni amantii Islaamaa Musiliimota jedhamu. Kitaabni amantiin kun ittiin gaggeeffamu Quraan jedhamuun beekama. Kitaabni kun jalqaba kan barreeffame afaan Arabaatiin ture. Du'a Mohaammad booda hordofoonni isaa amanticha waan babaldhisaniif ardiilee hunda keessatti tamsa'ee argama.

GILGAALA 1.3B

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Hiikaan amantii maali?
2. Amantiiwwan biyya Hindii keessatti eegalaman isaan kami?
3. Amantiiwwan Baha Giddu galeessaa keessatti dhalatan isaan kami?
4. Moggaafamni Shiintoo'iizimii maal irraa madde?
5. Amantiiwwan hundi maal irratti walfakkaatu?

1.4. WARRAAQSA INDUSTIRII FI JIJJIIRAMA INNI FIDE

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Erga barnoota kana barattee xumurteen booda:

- Bu'aalee gurguddoo Warraaqsi Industirii argamsise ni tarreessita.
- Jijjiirama gama hundaan Warraaqsa Industiriin wal qabatee dhufee ni himta.
- Dhiibbaawwan Warraaqsa Industiriin walqabataniin muldhatan ni xiinxaalta.

Jalqabbii Warraaqsa Industirii fi burquu yaadawwan haaraa

Warraaqsa Industirii jechuun maal jechuudha? Eessattii fi yoom eegale? Warraaqsa Industirii jechuun sochii jijjiirama industirii keessatti ta'een argama kalaqa adda addaa, haala oomisha fooyya'aa ta'e, haala dinagdee amansiisaa ta'ee fi haala siyaasaa ammayyaa ta'e kan fide jechuudha. Hanga ammaatti Warraaqsi Industirii beekamoo lamatu ta'ee jira. Lamaanuu kan eegalan Awurooppaa keessatti biyya Ingiliziitti. Warraaqsi industirii inni duraa (1750-1870) jijjiirama guddaa inni argamsise oomisha harkaan gaggeeffamu gara oomisha meeshaatti (Production by hand to production by machines) kan jijjiiredha. Kunis yeroo qusachuu fi baasii xiqqeessuuf gumaacheera. Maddi humnaa yeroo sanaa hurka bishaanii ti. Humni mootoraas kan socho'uu cilee bobeessuutiin. Cilee fi sibiillis bara kanatti baay'inaan ni oomishamu turan. Geejjibnii fi wal qunnamtiin bara kana jalqabe daandii babuuraa fi doonii motoraan (injiniin) deggeramuun jijjiirama guddaa taasiseera. Warraaqsi industirii inni lammaffaan kan eegale walakkeessa Jaarraa 19^{ffaa} keessadha eegaleeti. Beekumsa saayinsaawaa guddatetti fayyadamuudhaan kalaqqiin teekinooloojii baay'een uumamaniiru. Meeshaaleen oomishaa bara itti eegalaniidha. Geejjibnii fi wal qunnamtiin bara itti babaldhateedha. Kanaafuu, Warraaqsi Industirii kalattii hundaan sochii guddina Jaarrichaati. Jijjiiramni jireenya hawaasummaa, dinagdee fi siyaasaa gama hundaan taasifameera. Barri kun bara hojiiwwan adda addaa itti babaldhataniidha. Innis jireenya hawaasaa fooyyeessuu irratti gumaacha yeroo itti taasiseedha. Magaalonnis bara itti babaldhachuu jalqabaniidha. Hojiin daldalaa fi biizinasii adda addaa eegaluusaaniitiin namoonni gara magaalotaatti galuudhaan hojii industirii irratti baldhinaan bobba'aniiru.

Hojii industirii irratti baay'inaan bobba'uun namootaas uumamuu gitoota gurguddoo sirna kaappitaalizimii lamaaniif sababa ta'eera. Isaanis gita burzyaa fi gita dafqaan (hojjatee) bulaati. Uumamni gitoota lamaan kanaa jalqaba qabsoo gitaaf sababa ta'eera. Hojjattoonni haallii fi bakki hojii akka mija'uuf, (sa'atiin hojii akka itti hin baay'anneef, kaffaltiin mindaa akka fooyya'uuf) jecha gaaffii mirgaa yeroo itti eegalaniidha.

Haata'u iyyuu malee, qabsoon hojjatootaa kun bifa adda addaa qaba ture. Sochilee hojjatoota Luudaayitii fi Chaartistootaa akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama. Sochii Luundaayit jedhamu Jaarraa 19^{ffaa} keessa sochii hojjatoota industirii biyya Ingiliziiti. Hojjattoonni kun gaaffii isaaniif hojjachistoota isaaniin irraa yeroo deebii dhaban, meeshaalee ittiin hojjatan yeroo itti barbadeessantu ture. Kunis sadarkaa qabsoo isa bilchina hin qabnee fi isa jalqabaa ta'uusaati. Baroota itti aanan keessattis sochiin Chaartisti jedhamus Ingilizii keessatti kan eegaleedha. Sochiin hojjatootaa kun meeshaalee cacabsuu irra rakkoo qabaniif miidhaa isaan irra gahe barreeffamaa fi mallattoo isaaniin mirkaneessuun paarlamaa biyyattiif dhiyeeffachuu kan itti eegalaniidha. Falaasamni Sooshaalizimii saayinsawaa (saayinitifikii Sooshaaliizimii) kan itti eegalees Jaarruma 19^{ffaa} kana keessa ture. Beektoonni yaada kana maddisiisanis Kaarli Maarkisii fi Fireedriki Engilisii turan. Isaanis bara 1848tti kitaaba Komiinist Manifeestoo jedhamu

barreessaniiru. Akka yaada Maarkisitti qabsoon gitaa gidduu burzyaa fi hojjattootaa kan itti fufuu fi dhuma irratti hojjattootaan kan injifatamuudha.

Guddinni sirna Kaappitaalizimii biyyoonni industiriin guddatan akka addunyaa to'atan taasisseera. Kunis sirni Kolonii akka jalqabu ta'eera. Biyyoonni Awurooppaa industiriin badhadhan meeshaalee dheedhii, humna namaa fi gabaa barbaacha jecha biyyoota dinagdee fi guddinaan boodatti hafoo ta'an kanniin akka biyyoota Afrikaa fi Eeshiyaa humnaan qabachuu eegalaniiru. Biyyoonni Awurooppaa tokko tokko immoo lakkoofsi ummata isaanii baayyachaa yoommuu dhufee fi bakka jireenya (qubannaa) barbaachaa fi olaantummaa isaanii agarsiisuuf jecha weerara akka adeemsisan taasisseera.

Guddinni sirna Kaappitaalizimii sabboonummaa fi jijjiramni jireenya siyaasaa akka muldhatu taasisse jira. Yaaddan akka liberaalizimii, piluuralizimii fi demookraasii akka babaldhatan taasisse jira. Sabboonummaa jechuun hiika baay'ee kan qabudha. Biyya ofii jaalachuu, biyyi koo akkamitti biyyoota biraa gadi taati jedhanii quuqamuu fi akkamitti birmadummaan ishii sarbama jedhanii duuluu, akka ishiin cimtee biyyoota biroo caaltee argamtu hawwu fa'aadha. Sabboonummaan fiixee lamaan irratti balaa qaba. Isaanis dhiphummaa fi oftuummaadha. Faashisti Xaaliyanii fi Naazii Jarmanii akka fakkeenyaatti ni fudhatamu. Oftuummaan, ilaalcha yookiin yaada saba koo qofaatu hundaa caala yookiin hunda ol jechuudha. Dhiphummaan ammoo, ilaalchaa fi yaada jibbiinsaa of keessatti qabachuun mirga jiraachuu saba biraa hubachuu dadhabuuti.

Yaadni Liberaalizimii kan ibsame Joon Ismaart Miil (1806–1873) nama jedhamuuni. Liberaalizamin mirga dubbachuu, mirga ceephoo, mirga waaqeffannaa fi mirga mootummaa to'achuu ummataa kan jedhu ta'ee, bara sanatti fudhatama guddaa argateera. Piluuraalizimiin, siyaasaa keessatti jiraachuu dhaabbilee siyaasaa adda addaa garaagarummaa qabanii jechuudha. Ummata keessatti immoo garaagarummaa amantaa ilaalchaa, sabummaa, aadaa k.k.f. tokkummaa keessa jiraachuu akka danda'an yaada ibsuudha. Demookraasiin ammoo bulchiinsa mootummaa ummataati. Akka Abrahaam Liinkalan (Pireezidantii Ameerikaa bara 1861–1865tti) ibsetti, demookraasiin "Mootummaa ummataa, Mootummaa ummataanii fi Mootummaa ummataatiif" dhaabbatu jechuudha.

Waraana Addunyaa Tokkoffaa fi Lammaffaa

Waraana Addunyaa Tokkoffaa (1914–1918)

Waraanni Addunyaa maali? Sababni ka'umsa isaa hoo? Sadarkaan isaa garagar haa ta'u iyyuu malee, biyyoonni Awurooppaa marti waa'ee ka'umsa waraana Addunyaa Tokkoofaaf ni komatamu. Sababban gurguddoo ka'umsa Waraana Addunyaa Tokkoffaa kanniin armaan gadiiti.

1. **Sabboonummaa:** Faraansaayiin kutaa biyyaa ishii bara 1871 Jarmaaniin jalaa fudhatame Alseesii fi Looreeynii deebifachuuf murteessuu ishii, Sarbiyaan daangaa biyya ishii mootummaa Ostiriyaa-Hangaariin qabamee ummata Yugooslaaviyaan irra jiraatamaa jiru fedhuu ishii, biliisummaa barbaaduu irraan kan ka'e saboota kanneen akka Yugooslaaviyaanootaa, Cheekotaa, Siloovaakotaa fi Poolishootaa garamalee waraana barbaaduu fi murteewwan waraana deeggaruu isaanii fa'aa sababa turan.
2. **Waldorgoommii biyyoota Impeeriyaalistoota jidduutti biyyoota koloneeffachuuf ta'e:** Faraansaayii fi Jarman Morookoo irratti, Raashaa fi Ostiriyaa Hangaariin Balkaan (Kibba-Baha Awurooppaa) keessatti Ingilizii fi Jarman jidduutti Afrikaa Bahaa fi gidduu galeessa to'aachuurratti.
3. **Loltummaa (miliitaariizimii):** loltoota filachuun, leenjii dheeressuun, meeshaa ammayyaan hidhachiisuun qophii humnoonni Awurooppaa waraanaaf taasisan. Haaluma kanaan biyyoonni gurguddoo Awurooppaa gartee waraanaa lama ijaaruun waraanaaf of qopheessuu jalqaban.

Isaanis gartee Walta'iinsa sadeenii (Triple Alliance) fi gartee Waliigaltee sadeenii (Triple Entente) jedhamu. Miseensonni Walta'iinsa sadeenii Jarmanii, Ostiriyaa-Hangarii fi Xaaliyaanii turan. Miseensonni waliigaltee sadeenii immoo Faransaay, Ingilizii fi Raashaadha. Yeroo waraanichi jalqabamu Xaaliyaaniin garee walta'iinsa sadeenii (Triple Alliance) keessa ba'uun garee waliigaltee sadeeniitti (Triple Entente) dabalantee loluu jalqabde.

4. Sadarkaa addunyaatti jeequmsa nageenyaa fi dhabamuu seeraa fa'a. Dhaabbilee addunyaa cimaa ta'e tokko dhabamuusaa fi walitti bu'iinsa biyyoota addunyaa kan ittisuu fi araarsu dhabamuu isaa, Manni murtii Addunyaa inni Heeg (The Hague Court of Arbitration) bara 1899tti kan hunda'ee yoo ta'eeyyuu, fudhatama dhabuu isaa fa'ati.

Waraana Addunyaa Tokkooffa jalqaba irratti biyyoonni addunyaa hundi akka jalaalaa fi jibbinsa qabaniitti garee waraana lama jalatti gurmaa'aaniiru. Gareewwan kunis Garee Walta'iinsa Sadeenii (Triple Alliance) dursee kan Ositriyaa Hangaarii, Jarmanii fi Xaaliyaaniin hundeeffame yammuu ta'u, booda Tuurkii Otomaan miseensa garee kanaa taate. Buligaariyaanis garee kanatti makamteetti.

Gareen Waliigaltee Sadeenii (Triple Entente) jedhamus dursee Ingilizii, Faransaayii fi Raashaan kan hundeeffame yommuu ta'u, booda (bara 1915) Xaaliyaaniin itti dabalamuun Waliigalticha cimsiteetti. Erga Sarbiyaa fi Beeljiyem garee kanatti dabalamanii booda biyyoonni 25 ol ta'an garee kana gargaaruun garee Seentraal Poweeritiin (Walta'iinsa Sadeenii) wal waranuu jalqabaniiru.

Biyyoonni addunyaa yeroo sanatti akka mootummaatti jiran marti kallattiinis ta'ee alkallattiin garee kana keessaa gara isa tokkoo ta'uun wal lolaa turan. Waraana Addunyaa kan jechisise biyyoonni addunyaa hundinuu waraana kana keessatti qooda fudhachuu isaaniiti.

Adeemsa Waraana Addunyaa Tokkoffaa

Sababni battalaa ka'umsa Waraana Addunyaa Tokkoffaa maali? Ajjechaan Firaanziis Fardinaandi dhaalaa gonfoo Ostiriyaa-Hangaarii irratti raawwatame, ka'uumsa Waraana Addunyaa Tokkoffaaf sababa isa battalaati. Fardinaandiin kan ajjeesse lammii Sarbiyaa kan ta'e Gaviiriiloo Priinsiip nama jedhamuudha. Ajjechaan kunis kan raawwatame Waxabajjii 28 bara 1914tti osoo Firaanzis Fardinaandi biyya Boosiniyaa magaalaa Saraajeevootti dawwaannaa irra jiruu ti. Sababa du'a dhaalaa gonfoo mootummaa ishiin kan ka'e Ostiriyaa Hangaariin akeekkachiisa waraanaa Sarbiyaaf kennite. Raashaan ammoo Sarbiyaa gargaaruuf jecha humna waraana ishii sochoofte. Jarmaniin immoo Ostiriyaa gargaaruun Raashaa irratti waraana labsite. Kanaan booda gareen lamaan waraana walitti kaasuun waraanni Addunyaa tokkoffaan jalqabame.

Jijjiirama Waraanni Addunyaa Tokkoffaan Fide

Badii Waraannii Addunyaa Tokkoffaa geessise maal faa? Badii Waraanni Addunyaa Tokkooffaa karaa hawaasummaa, dinagdee fi siyaasaa fide haala armaan gadii kanaan dhiyaateera.

A. Karaa hawaasummaan rakkoo gahe

- Namoonni miliyyoona 10tti tilmaamaman du'aniiru.
- Maatii baay'een bittinna'aniiru.
- Sababa abbaan warra duulee achumaan hafeef, dubartoonni baay'een abbaa manaa malee hafaniiru. Kunis rakkoo hawaasummaa fiduu danda'eera.

B. Karaa dinagdee rakkoo gahe

- Qabeenyi qarshii miliyoona hedduutti tilmaamamu manca'eera.
- Warshaaleen oomishaa baayyeen manca'aniiru.
- Riqichoonni baay'een diigamaniiru, daandiin baay'eenis tajaajilaan ala ta'aniiru.

C. Karaa siyaasaa rakkoo gahe

- Gareen walta'iinsa sadeenii waan mo'aameef, biyyoonni kolonii isaanii akka garee mo'aateef, (waliigaltee sadeenii) hiramuu taasifameera.
- Impaayeroonni sadii kan Ostiriyaa-Hangaarii, Otoomaan Turkii fi Jarmanii digamaniiru.
- Mootummoonni haaraan kan akka Cheekoosloovakiyaa, Yugooslaaviyaa fa'a uumamaniiru.
- Ligiin Mootummoota Addunyaa hundeeffameera.
- Dhuma irrattis waliigalteen nagaa magaalaa Varsaayi (Faransaay) keessatti Waxabajjii 29, bara 1919 mallatteeffamuun xumuraameera.

Liigii Mootummoota Addunyaa

Liigiin Mootummoota Addunyaa bara 1919tti Faransaay magaalaa Varsaayi keessatti garee waraana Addunyaa mo'ataniin hundeeffame. Haa ta'u malee, Liigiin humna cimaa qabaatee hojii nageenya addunyaa yeroo dheeraaf eegsisuu hin dandeenye. Sababoonni isaas:

1. US Ameerikaan miseensa Liigichaa ta'uu hin dandeenye. Paarlaamaan biyyattii akka mootummaan Ameerikaa miseensa hin taane sagalee caalmaan dhorke. Biyyi humna waraanaanis ta'e dinagdeen cimtuu taate kun osoo miseensa hin ta'in hafuun akka Liigichi laafu taasiseera.
2. Sooviyeet Raashaanis miseensa Liigichaa kan taate turte bara 1934tti dha. Kunis humna dhabiinsa Liigichaaf gumaacheera.
3. Biyyoonni miseensa ta'an kanneen akka Jarmanii fi Jaappaan bara 1933tti, Xaaliyaaniin immoo bara 1936tti miseensummaa isaanii dhiisuun waan keessaa ba'aniif liigichi dadhabuu danda'e. Kana irraa ka'uun Liigiin Mootummoota Addunyaa yeroo Jaappaan Maanchuuriyaa (Kaaba-Baha Chaayinaa) bara 1931tti, Xaaliyaaniin Itoophiyaa bara 1935tti weeraran ittisuu hin dandeenye. Kanaafuu, Liigichi kufuu danda'eera.

Waraana Addunyaa Lammaffaa (1939-1945)

Waraanni Addunyaa Lammaffaan biyyoota kam jidduutti adeemsifame? Waraanni Addunyaa lammaffaan kan adeemsifame garee waraana Allaayid paaworii fi Aksiisi paawor jedhaman jidduutti bara 1939-1945tti. Garee Allaayid paawor beekamoon Faransaayi, Ingilizii, USA, USSR (Raashaa) fa'a. Gareen Aksiis Paaworii ammoo Jarmanii, Jaappaanii fi Xaaliyaanii fa'adha.

Sababban Waraana Addunyaa Lammaffaa

Sababban Waraana Addunyaa Lammaffaa maalfaa?

1. Ka'umsaa fi aangoo qabachuu mootummoota faashistootaa kanneen akka Naazii Jarmanii, Faashistii Xaaliyaanii, qondaaltota waraanaa Jaappaan,
2. Dhiibbaa Waliigaltee Varsaayi bara 1919 mallatteeffame. Injifatamuu waraana Addunyaa Tokkoffaa akka qaanitti qabataniin haaloo ba'uuf qopha'uun Jarmanootaa, bu'uura sababa kanaati.

Hiitilar Jarman keessatti osoo aangoo hin qabatiinis ta'e, eerga aangoo qabatees kan inni faarsaa ture waa'ee waliigaltee Varsaayiti. Jarman dirqisiifamtee "waliigaltee garbummaa" (Slave treaty) mallattesite jedhaa ture. Bara 1933tti akka aangoo qabateenis tarkaanfii isaa duraa waliigalticha laamshessuudha. Xaalyaaniinis taanaan waadaa yeroo Waraana Addunyaa Tokkoffaa galameef waan hin raawwatamneef dallanteetti. Kana irraa ka'uun garee Jarmanii taatee warra Waraana Addunyaa Tokkoffaa irratti mo'ate haaloo ba'uu barbaaddi turte. Mosolooniinis Xaaliyaanii keessatti erga mootummaa faashistootaa bara 1922tti hundeessee eegalee waan inni afaarsaa ture godaannisa qaani Aduwwaa irratti Xaaliyaanii irra ga'e haquudha. Eгаа faashiizimii jechuun oftulummaa sabboonummaa, goolii yookiin jeequmsa dinqiisiifachuu fi impeeriyaalizimii jajachuu waan ta'eef, mootummaan isaniis kana galmaan gahuudhaaf hojjachuu eegale. Naazonni sanyiin Jarmanootaa (Aariyaanonni) sanyii namaa hunda caaluu dha" jedhu.

3. Rakkoolee kufaatii dinagdee addunyaa bara 1929-1933tti tureen walqabatan. Hojjatoonni miliyoona hedduun lakka'aman hojii dhabeeyyii waan ta'aniif afarsaa olola Naazii fi Faashiizimiif haala mijeessuu danda'eera.

Hiitlarii

Mosoloonii

Fakkii 1.9

Adeemsa Waraana Addunyaa Lammaffaa

US Ameerikaan osoo waraanatti hin seeniin maaliif turte?

- Bara 1931tti Jaappaan Manchuuriyaa (Kaaba-Baha Chaayinaa) weerarte. Liigiin Mootummoota Addunyaas tarkaanfii fudhachuu hin dandeenye. Mudde bara 1935tti ammoo Xaaliyaaniin Itoophiyaa irratti weerara banuun du'a Liigii Mootummoota Addunyaa mirkaneessiteetti. Bara 1936-1939tti gargaarsa faashistootaatiin Jeneraal Firaankoon Ispeen keessatti mootummaa ummataa filatame fonqolchee aangoo qabate. Ebla bara 1938tti Adoolf Hiitlar Ostiriya Jarmanitti dabale. Itti aansees Cheekosloovaakiyaa qabate. Hanga kun hundinuu ta'etti qaamni adeemsa faashistootaa morme hin turre. Dhuma irratti Jarmaniin Polaandiin Fulbaana 1, bara 1939 weerartee qabachuu ishiitiin Waraanni Addunyaa Lammaffaan eegalameera. Guyyaa lama booda Ingilizii fi Faransaayiin Jarman irratti waraana labsuun Awurooppaa keessatti Waraanni Addunyaa Lammaffaa eegalameera.

Jaappaan bara 1941tti buufata doonii US Ameerikaa kan taate Piirl Harbar, Hawaay keessatti argamtu boombiin rukutuun barbadeessite. US Ameerikaanis gocha Jaappaan kanaan osoo hin jaallatiin

waraanichatti seente. US Ameerikaanis magaalota Jaappaan Hirooshimaa fi Nagaasaakii boombii atoomikiin rukutuun waan barbaadeessiteef Jaappaan harka kennuuf dirqamte. Haalli kun immoo madaalliin humna waraanaa gara diinota Jarmaniitti akka duufu taasiseera. Haaluma kanaan Jarmanii fi gareen ishee mo'amuun waraanichi bara 1945tti xumurameera.

Miidhaa Waraanichi Geessisee fi Jijjiirama Muldhate

- Qarshiin Biliyoonaan lakka'amu waraanaaf ba'eera, akkasumas qabeenyi hedduun manca'eera. Fakkeenyaaf, waraanaaf, doolaariin Ameerikaa billiyoona 1,100 kan ba'e yammuu ta'u qabeenyi doolaarii Ameerikaa billiyoona 230tti tilmaamamu manca'eera.
- Namoonni miliyoona 50 ol ta'an du'aniiru.
- Mootummoonni kanneen akka Jarmanii, Xaaliyaanii fi Jaappaan waan mo'amaniif mootummoonni isaanii aangoo irraa bu'aniiru. Karaa biroo immoo US Ameerikaa fi Sooviyeet Raashaan mootummoota aangoo olaanaa qaban ta'uun addunyaa dursuu jalqaban.
- Waraana Addunyaa Lammaffaa booda addunyaan bakka lamatti qoodamte. Gareen tokko sirna kaappitaalizimii kan hordofu yammuu ta'u, US Ameerikaan dursama. Gareen biroon immoo sirna koomuniizimii hordofuun Sooviyeet Raashaan kan dursamu ture.

Biyyoonni gareen lamaan dursan addunyaa karaa siyaasaa fi dinagdee of jala galchuuf dorgommii cimaa gaggeessaa turan. Haalli kunis waraana ololaa (Cold war) jedhamuun beekama. Adeemsi siyaasaa kunis hanga Sooviyeet Raashaan diigamtetti itti fufuu danda'eera.

GILGAALA 1.4 A

Gaaffilee gaggabaabaa

1. Jijjiirama warraaqsi industirii fide maal fa'i?
2. Hiikaan Liiberaalizimii fi Piluraalizimii maali?
3. Sababban ka'umsa waraana Addunyaa isaan gurguddoo tarreessi!
4. Liigiin Mootummoota Addunyaa maaliif kufuu danda'e?
5. Addunyaa keessatti, Jijjiirama Waraana Addunyaa Lammaffaa booda dhufe ibsi!

Qabsoo Ummanni Afrikaa Babaldhina Sirna Kolonii Irratti Adeemsise

Awurooppaanonni maaliif Afrikaa koloneeffatan? Jaarraa 19^{ffaa} gara dhumaatti biyyoonni Awurooppaa dinagdeen isaanii guddate Afrikaa koloneeffachuuf dorgommii eegalan. Awurooppaanonni gara Afrikaatti kan dhufne "Ummata Afrikaa qaroomsuuf" haa jedhan malee, kan isaan ardii Afrikaa walsaamaniif sababa dinagdeef akka ta'e beekamaadha. Beektonni Awurooppaa kanneen akka Joon Hobson (lammii Ingilizii) fi Vilaadimiir Leeniin (lammii Raashaa) sababa Awurooppaanonni Afrikaa qabataniif inni guddaan dinagdee ta'uu isaa dhugaa ba'aniiru. Awurooppaanonni meeshaa dheedhii Afrikaa kanneen akka Zayita Paalmii, Jirbii, goommaa (rubber) fi albuuddan ni barbaadu turan. Afrikaan burqaa meeshaa dheedhii qofa osoo hin taane gabaa guddaa meeshaalee dhumataa warshaalee isaaniis turte. Kana irraa ka'uun oomishinni Afrikaanotaa kanneen warra Awurooppaa waliin waldorgomuu waan hin dandeenyeef kufaa deemu danda'eera.

Qabsoo kolonii ofirraa ittisuuf Afrikaanonni adeemsisan sababoota sadiif hin milkoofne. Isaanis:

1. Qabsoon Afrikaanotaa kan qindaa'e hin ture.

2. Awurooppaanonni meeshaa ammayyaatiin olaantummaa waan qabaniif.
3. Garaagarummaa Afrikaanota gidduu jirutti fayyadamuun isa tokko isa biroo irratti kaasaa waan turaniif.

Qabsoo ummanni Afrikaa weerara Awurooppaanotaa ofirraa facisuuf adeemsise keessa isaan armaan gadii ilaalluun ni daada'ama.

Ashaantee

Jaarraa 19^{ffaa} keessa mootummaan Ashaantee mootummoota dhiha Afrikaa keessatti argaman keessaa isa guddaa fi humna qabeessa ture. Mootummaan Ashaantee biyya amma Gaanaa jedhamtu keessatti hundeeffamte. Galii guddaa Ashaanteen qabdu daldala warqii irraa argama ture. Ingiliziin bakka warqiin kun itti argamu of harka galchuu barbaadde. Haaluma kanaan masaanuu Ashaantee kan ta'e ummata Faantee deggaruun akka Ashaantee irratti ka'an taasifte. Kana irraa ka'uun Ingilizii fi Ashaantee jidduutti waraanni walakkaa bara 1820n keessa dhohe. Haa ta'u malee, bara 1826tti waliigaltee mallatteessuun waraanni gidduu isaanii qabbanaa'e. Waliigaltee diiguun Ingilizoonni naannoo sanatti olaantummaa qabachuun bakka hedduu to'atan. Gochi kun waan isa aarseef mootiin Ashaantee bara 1873tti iddoowwan Ingilizoonni qabatan waan weerareef waraanni gidduu isaanitti yeroo lammaffaaf ka'e. Kana irraa ka'uun bara 1874tti Ingilizoonni humna cimsatanii lafa Ashaantee weeraruun magaalaa guddoo Ashaantee Kumaasii to'atan. Ingilizoonni yeroof magaalattii gadi lakkisani yoo ba'aniyyuu, Ashaanteen dhuma irratti dadhabaa deemuun Ingilizii harkatti bara 1896tti kufuu dandeesseetti.

Saamorii Turee

Saamorii Turee bara 1860n keessaatti naannoo amma Seneegaal jedhamutti mootummaa ummata cimaa Maandinkaa ijaare. Saamoriin nama amantii yoo ta'u baatellee, ummata walitti qabuuf amantii Islaamaatti fayyadameera. Waraana inni ijaare bu'uura cimina Impaayeera Maandinkaa bara 1880n keessaa ta'uu danda'eera. Humni cimaan inni ijaare kun sirna kolonii Faransaay Jaarraa 19^{ffaa} dhuma irratti ofirraa facisuuf gahee guddaa taphate.

Bara 1890n keessa Faransaay waliin waliigaltee mallatteessee ture. Haa ta'u malee, Faransaayonni waliigalticha diiguun biyya isaa qabachuu yaalan. Kana irraa ka'uun Saamorii Tuuree Faransaayota ofirraa facisuuf murteesse. Waggoota torbaaf Faransaay waliin wal waraane. Dhuma irratti garuu, bara 1898 waraana Faransaayiin qabamuun hidhamee gara Gaaboonitti ergame. Waggaa lama boodas du'uu danda'eera.

Waraana Aduwaa

Fakkeenyummaan Waraanni Aduwaa biyyoota Afrikaa biroo fi ummata Gurraachaaf qabu maali?

Itoophiyaan Afrikaa keessaa biyya jalqaba weerara koloneeffattootaa ofirraa facisuun milkooftedha. Mootii Moototaa Yohaannis 4ffaan bara mootummaa isaatii keessa Xaaliyaanonni Masaawwaadha gara baddaa Ertiraatti akka hin baballanneef waraanaan ittisaa ture. Haa ta'u malee, du'a Yohaannis (1889) booda Xaaliyaanonni Asmaraa qabachuun guutummaa Eritiraa bulchuu jalqaban.

Du'a Yohaannis booda Itoophiyaa mo'aa kan ture Minilik 2^{ffaa} dha. Xaaliyaanonni Caamsaa bara 1889tti Minilik waliin waliigaltee wucaalee mallatteessanii turan. Haa ta'u malee, Keeyyata 17^{ffaa} waliigaltee kanaa irratti garaagarummaan himaa muldhate. Waliigaltichi kan barreeffame Afaan Xaaliyaanii fi Afaan Amaaraan ture.

Hiikaa keeyyatichaa inni Afaan Xaaliyaaniin barreeffame kan jedhu Itoophiyaan biyyoota alaa yoo qunnamuu barbaadde karaa Xaaliyaanii fayyadamuutu irra jira yammuu jedhu, inni Afaan Amaaraan

barreeffame immoo biyyaa alaa qunnamuu yoo barbaadde Xaaliyaaniitti fayyadamuu dandeessi kan jedhudha.

Minilik tooftaa Xaaliyaaniin qunnamtii biyya alaa Itoophiyaa to'achuuf uumte yammuu bira gahu waliigalticha kan hin kabajne ta'uu isaa mootummaa Xaaliyaaniif ibse. Xaaliyaaniinis waliigalticha humnaan hojii irra oolchuuf humna waraanaa fayyadamuuf murteessite. Kanaafis, Waliigaltee Wucaalee keeyyanni 17^{ffaa}n ka'umsa waraana Aduwaatiif sababa ta'e.

Waraana bara 1896tti Aduwaa irratti adeemsifameen Itoophiyaan Xaaliyaanii injifachuun yeroo jalqabaaf seenaa haaraa galmeessite. Seenaan kunis seenaa biyyi Afrikaa tokko, waraana koloneeffattoota Awurooppaa ammayyaa ta'e irratti olaantummaa argachuun ummata gurraachaaf fakkeenya gaarii fi boonsaa isa ta'eedha.

Itoophiyaan Aduwaa irratti injifannoo argachuun ishii, Xaaliyaanii dabalatee biyyoonni Awurooppaa biroon bilisummaa Itoophiyaa fudhachuun embaasota isaanii Finfinneetti banuun qunnamtii dippiloomaasii fi daldalaa akka eegalan isaan taasise.

Fincila Maaji Maajii

Fincilli Maaji Maajii eessatti akka raawwatame beektaa? Fincilli Maaji Maajii kan raawwatame biyya Taangaanikaa keessatti Koloneeffattoota Jarmanii irratti ture. Jechi Maajii jedhu akka afaan Suwaahiliitti bishaan jechuudha. Fincilli kun bara 1905–1907tti adeemsifame. Sababni isaas cunqursaa sirna kolonii Jarmanii of irraa qolachuuf ture.

Jarmanoonni kolonii isaanii Baha Afrikaa keessatti argaman dirqisiisuun jirbii akka oomishan taasisaa turan. Jirbii oomishamuu kanaas daldala biyya alaa itti fayyadamaa turan. Kana malees, Jarmanoonni Afrikaanota irratti gibira humnaa olii fe'aa turuu isaanii irrayyuu, hojii humnaa hojjachiisuun daandii fa'a ijaarsisaa turan.

Sirni bittaa Jarmanii kun haala jireenya hawaasummaa ummata Taangaanikaa fi kanneen biroo jeeqeera. Dhiirri hojii dirqamaatti qabamee gara qee'ee isaatti yeroon deebi'uu waan hin dandeenyeef hojii inni hojjachuuf malee dubartoonni bakka bu'anii hojjachuuf dirqaman. Kana malees, sababa imaammata koloneeffattootaan beelli bara 1905tti biyyattii sodaachise. Haallan kunniin walitti qabamanii ummanni sirna kolonii Jarmanii irratti Adoolessa bara 1905tti fincila akka kaasuu taasise.

Fincila kana irratti ummanni hundi akka hirmaatan onnachiisuuf jecha abbootiin amantii rasaasa Jarmanootaa qoricha bishaanitti deebisu qabna jechuun gara jabinaan akka Jarmanoota irratti ka'aniif dadammaqisaniiru.

Jarmanoonni meeshaalee ammayyaa fayyadamuun ummata Taangaanikaa kuma dhibba lamaa ol ajeessuun fincilicha qabbaneessuu yoo danda'an illee qabsoo Jarmanoota baha Afrikaa keessatti mudate isa guddaa dha.

Fincila Maawu Maawu

Fincilli kun Keeniyaa keessatti bara 1952 kaasee ummata Kikkuyyuu kan raawwatame yammuu ta'u, kan ka'es sirna kolonii Ingilizii irratti ture. Lafti ol ka'aan Keeniyaa qotiisaa fi bakka jireenya warra adii mijaa'aa waan ta'eef Ingilizooni lafa ummata Keeniyaa humnaan fudhachuuf qotiisaaf oolchuu jalqaban. Ummanni Kikkuyyuu immoo saamicha lafaa Ingilizooni irraan gahaniin baayyee miidhaman. Kana malees, koloneeffattooni humna rakasaa waan barbaadaniif ummanni Keeniyaa kaffaltii xiqqaadhaan qotiisa warra adii irraa akka hojjatan dirqisiifamuu eegalan.

Bara 1948tti ummanni Kikkuyyuu miliyoona tokkoo fi kuma dibba lamaa fi kuma shantama (1,250,000) ta'u lafa Iskuweer kiilomeetira kuma shanii fi dhibba lama (5,200 km²) irratti akka murtaa'ee jiraatu

yammuu itti murtaa’u qubattoonni Ingilizootaa kuma soddoma (30,000) ta’an immoo lafa Iskuweer kiilomeetira kuma soddonii tokko (31,000 km²) akka qabatan taasifaman.

Sababonni armaan olitti tuqaman ummanni Keeniyaa sirna kolonii Ingilizii irratti akka fincila kaasu isa taasiseera. Fincilli kunis Maawu Maawu jedhamuun beekama. Innis mootummaan Ingilizii waraana ajajuun fincila ummata Keeniyaa macaqisuu danda’eera. Haa ta’u malee, bilisummaa Keeniyaa bu’uura guddaa buuseera. Fincila Maawu Maawu kana keessatti pirezidaantii Keeniyaa isa duraa kan ture Joomoo Keeniyaa Ingilizootaan hidhameera. Ummanni Keeniyaa fincila kana irratti dhume kuma digdamaa ol akka ture ni himama.

Koloneeffattoonni Meeshaalee dheedhii humna rakasaa fi gabaa Afrikaa barbaaduuf jecha Jaarraa 19^{ffaa} keessa gara Afrikaatti dhufan Itoophiyaa fi Laayibeeriyaa malee biyyoota Afrikaa hunda koloneeffataniiru. Haa ta’u malee, ummanni Afrikaa hanga danda’u sirna bittaa kolonii ofirraa faccisuu yaaleera. Sababoota dhabiinsa meeshaalee waraanaa Ammaayyaa, qindoomina dhabuu fi walitti bu’iinsa Afrikaanotaa gidduu tureen qabsoon Afrikaanotaa milkaa’uu hin dandeenye.

Weerara sirna kolonii ofirraa faccisuu Afrikaa keessatti kan milkoofte Itoophiyaa qofa. Innis injifannoo Aduwaatiin bara 1896 argameedha.

Qabsoo Ummanni Afrikaa Bittaa Sirna Kolonii Irratti Adeemsise

Ummanni Afrikaa bittaa koloneeffattootaa callisee hinfudhanne. Karaa danda’u hundaan bilisummaa isaaf qabsaa’eera. Qabsoon bilisummaa karaa lamaan adeemsifamaa ture. Inni tokkoffaan qabsoo hidhannon yammuu ta’u, inni lammaffaan ammo karaa nagaatiin ture. Biyyoonni karaa hidhannoonis ta’e karaa waliigaltee nagaatiin milkaa’an ni jiru.

Tuuniiziyaan biyya kaaba Afrikaatti argamtu yammuu taatu bittaa sirna kolonii Faransaay jala turte. Dhaabni siyaasaa bilisummaa Tuuniiziyaaf qasaa’aa ture Nii’oo Dastar jedhama. Dhaaba kana hogganaa kan ture nama Habiib Burgiiba jedhamudha. Bara 1952tti mootummaan Faransaay namoota hiriira nagaa bahan irratti dhukaasa bane. Gochi Faransaay kun ummata Tuuniiziya qabsoof kakaase.

Mootummaan Faransaay sochii bilisummaa Tuuniiziya to’achuuf tarkaanfii fudhataa ture. Tarkaanfii kana keessaa inni jalqabaa hogganaa Nii’oo Daastar kan ta’e Habiib Burgiibaa hidhuu ture. Tarkaanfiin kun fudhatamus qabsoon ummatichaa itti fufe. Kanarraa ka’uun Faransaay Tuuniiziyaaf bilisummaa ishee kennuuf dirqisiifamte. Haaluma kanaan Tuuniiziyaan Bara 1956tti bilisummaa ishee argatte. Habiib Burgiibaas pirezidaantii isa jalqabaa ta’e.

Misir keessattis qabsoon bilisummaa yeroo dheeraaf adeemsifameera. Misir Bara 1920 kaastee bilisa haa jedhamtuuyyuu malee harka lafa jalaan bittaa Ingilizii jala Turte. Biyyattii keessatti dhaabni siyaasaa bara 1919 kaasee sochoo’aa ture jira. Innis Waafd jedhama. Bara 1946tti Hiriira nagaa magaalaa Kaayirootti adeemsifame irratti mootummaan Ingilizii dhukaasa bane. Gochi Ingilizii kun qabsichi akka cimu taasise.

Bara 1952tti Loltoonni Misir fincila kaasuun mootummaa mootii Faaruuq isa ingiliziin deggaramu aangoo irraa buusan. Mootichis aangoo lakkisee biyyaa bahe. Aangoo lakkisuu mootichaa booda Alii Maaheer muummicha ministeerara yammuu ta’u Jeneraal Mohaammad Naagiib dura taa’aa ta’e. Haa ta’u malee hoggantoonni lamaan yeroo gabaabaa booda aangoo irraa bu’aniiru.

Bara 1953tti Misir Riippuublikii taate. Jamaal Abdul Naasiris pirezidaantii biyyattii ta’uun muudame. Jamaal Abdul Naasir erga aangoo mootummaa qabatee booda tarkaanfiiwwan adda addaa fudhate. Ingiliziin Misir keessaa waraana ishee akka baafu gaafate. Itti aansee Bo’oo Suwiizii harka Misir jala galche. Tarkaanfii inni fudhate kun Ingilizii, Faransaayii fi Israa’eel waliin ta’uun Bara 1956tti waraana akka itti banan taasise. Waraana kana irrattis biyyoota gurguddoo biraa mormiin waan kaa’eef akka

dhaabbatu taasifameera. Haala kanaan Misir Bo'oo Suwiiz ofharka galfachuun injifannoo argachuu dandeesseetti.

Afrikaan Kibbaa biyya ummanni adda addaa keessa jiraatudha. Isaanis Afrikaanota, ummata hundeen isaanii Awurooppaa ta'e, Hindootaa fi walmakaa kanneen ta'anidha. Awurooppaanota keessaa dursanii gara Afrikaa Kibbaa dhufuun kan qubatan Dachoota(Holaandota). Isaanis gara Afrikaa Kibbaa kan dufan Jaarraa 17^{ffaa} keessa ture. Gara boodaa Ingilizooni gara naannoo kanaa dhufuun human waraanaatti fayyadamuun Afrikaa Kibbaa koloneeffataniiru.

Bara 1948tti Partiin warra adiin gaggeeffamu Naashinaal Partii jedhamu aangoo mootummaa qabate. Paartiin kun akkuma aangoo qabateen sirna ummata adii fi gurraacha addaan baasu hojii irra oolchuu jalqabe. Seerota hedduu baasuun sirna sanyummaa irraatti hundaa'e Afrikaa Kibbaa keessatti mirkaneessuun olaantummaa warra adii ijaaruu itti fufe. Sirni sanyiin addaan baasee bulchuu kun Appartaayid jedhama. Sirna kanaan ummanni gurraachaa Afrikaa Kibbaa bakka hiyyummaan keessatti dagaagee fi namoonni hedduminaan keessa jiraatanitti akka ittifaman taasise. Gurraachaa fi adiin mana barumsaa tokkootti akka hinbarrane, bakka bashannanaa tokkotti akka hinbashanne, akkasumas konkolaataa tokkoon akka hin adeemne taasifame. Gochawwan mootummaa warra adii kun ummanni Gurraachaa Afrikaa Kibbaa sirna Appartaayidii irratti akka qabsaa'uu isa taasise. Dhaabni qabsoo ummata gurraachaa Afrikaa Kibbaa dursaa ture Koongirasii Biyyoolessa Afrikaa (African National Congress, ANC) jedhama. Innis kan hundeeffame Bara 1912tti.

Dhaaba kongirasii Biyyoolessa Afrikaa hogganaa kanneen turan Oliivar Taambo, Niilsan Maandeellaa fi Waaltar Siisuluu fa'a. Bitootessa bara 1960tti magaalaa Shaarpivil keessatti ummata hiriira nagaa ba'e irratti mootummaan Afrikaa Kibbaa dhukaasuun namoota 69 ajjeessuun 180 ammoo madeesse. Gochii mootummaa Afrikaa Kibbaa kun qabsoo bilisummaaf taasifamu akka finiinu taasise.

Koongirasiin Biyyoolessa Afrikaa sochii nageenyaan qofa bilisummaan argamuu akka hindandeenye hubachuun qabsoo hidhannoo adeemsisuuf murteesse. Sochiin bilisummaa cimaa deemuu isaa hubachuun mootummaan Afrikaa Kibbaa qabsaa'ota kanneen akka Niilsan Maandeellaa, Waaltar Siisuluu faa irratti hidhaa umurii guutuu murteesse. Haa ta'u malee, dhiibbaa karaa biyya keessaa fi biyya alaatiin irra gahaa tureen mootummaan Afrikaa Kibbaa Niilsan Maandeellaa hiikuun filannoon akka adeemsifamu taasise. Filannoo bara 1994tti taasifameen Koongirasiin Biyyoolessaa waan mo'ateef Niilsan Maandeellaan pirezidaantii ummata gurrachaa keessaa ba'e isa jalqabaa ta'eera. Sirni appartaayidis Afrikaa Kibbaa keessaa akka haqamu taasifame.

GILGAALA 1.4 B

Gaaffilee gaggabaabaa

1. Qabsoo ummanni Ashaantee Ingilizii irratti adeemsise gabaabsii ibsi!
2. Saamorii Tuuree eenyu?
3. Sababni waraana Aduwaa bara 1896 kaasuu danda'e maali?
4. Fincilli Maaji Maaji sirna kolonii kami irratti adeemsifame?
5. Sababoota fincila Maawu Maawu kaase tarreessi!

Cuunfaa

Addunyaan irra jiraannu qaama dachee ardiilee torba qabuu fi qaamman bishaana'ootti qoodamti. Ardiileen torbanuu danaa, baldhinaa fi teessuma lafaa garaagaraa qabu. Ardiin addunyaa irratti

baldhinaan tokkoffaa ta'e, gaara olk'iinsa guddaa qabuu fi lafa gad dhooqaa sirri irra galaanaatii gaditti gad fageenya guddaa qabu itti argamu Eeshiyaa dha.

Qaamman bishaana'oon addunyaa irratti argaman garbawwan gurguddoo, galaanota, harawwnii fi laggeeni. Bishaan fuula lafaa irratti argaman keessaa 97% kan ta'u garbawwan gurguddaa fi galaanota keessatti argama. Bishaan garbawwanii fi galaanota keessatti argamu soogiddaa'aa yoo ta'u, kan haraa fi laggeen keessatti argamu bishaan soogidda hin qabne (fresh water) dha.

Ummanni addunyaa naannoo garaagaraa keessa jiraatu afaanota adda addaa maatii afaaniitti goodamu dubbatu. Ummatoonni baroota durii bakkeewwan addunyaa qubate keessatti wantoota jireenya isaaniif ta'u wayita hojjatan qarooma fiduu danda'an keessaa isaan beekamoon Giriik, Roomaa, Chaayimaa, Parshiyaa fi Inkaa turan. Qaroomman bara durii kunniinis guddina dinagdee, industirii fi tajaajila hawaasummaa ammayyaatiif bu'uura ta'aniiru.

Sirna kaappitaalizimii hundeeffamaa fi babaldhina industirii wajjin walqabatee meeshaalee dheedhii fi gabaa baldhinaan argachuuf dorgommiin lafa baldhaa qabachuu Awurooppaa keessatti uumamee ture. Sababa kanaan biyyoonni addunyaa baay'een gita bittaa koloneeffattoota jala galaniiru. Ka'uumsi Waraana Addunyaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} lubbuu namoota miliyoona baay'een lakkaa'aman akka galaafatamuu fi qabeenyi akka barbadaa'uf sababa ta'eera.

Koloneeffattooni Meeshaalee dheedhii humna rakasaa fi gabaa Afrikaa barbaachuuf jecha Jaarraa 19^{ffaa} keessa gara Afrikaatti dhufan Itoophiyaa fi Laayibeeriyaa irraan kan hafe biyyoota Afrikaa hunda koloneeffataniiru. Haa ta'u malee, ummanni Afrikaa hanga danda'u sirna bittaa kolonii ofirraa faccisuuf yaaleera. Sababoota dhabiinsa meeshaalee ammaayyaa, qindoominaa fi walitti bu'iinsa Afrikaanotaa gidduu tureen qabsoon Afrikaanotaa milkaa'uu hin dandeenye.

Weerara sirna kolonii ofirraa faccisuu Afrikaa keessatti kan milkaa'e Itoophiyaa qofa. Innis injifannoo Aduwaa irratti bara 1896tti argamenidha.

GAFFILEE XUMURA BOQONNAA 1

Kutaa I: Himoota armaan gadii dhugaa yookiin soba jechuun deebisi.

1. Dhalli namaa calqaba irratti gara qaroomaatti kan seene bineensota ofitti madaqsee horsiisuu fi biqiloota dhaabee oomisha irraa argachuun ture.
2. Hordofoonni amantii kamiyyuu uumama irrattis ta'ee qajeelfama irratti yaada walfakkaataa qabu.
3. Haallan uumamaa faca'iinsa ummataa irratti dhiibbaa uuman qilleensa baramaa fi gabbina biyyee qofa.
4. Mumbaay magaalaa biyya Hindii keessaatti turiistoota hawwachuun beekamteedha.
5. Warraaqsi industirii bara 1750-1870 biyyoota Eeshiyaa bahaa keessatti gaggeeffame.
6. Calqabuu sirna koloniif kan bu'uura ta'e guddina sina kaappitaalizimiiti.
7. Ligiin Mootummoota Addunyaa xumura waraana addunyaa 2^{ffaa} irratti hundeeffame.
8. Fincilli Maajii Maajii qabsoo biyya Taanganikaa keessatti koloneeffattota Jarmanii ofirraa fonqolchuuf gaggeeffamedha.

Kutaa II: Filaannoowwan arfan kennaman keessaa kan sirrii ta'e filadhuutii deebisi.

- Karaan bishaan irraa namaan qotamee lafa qaldhoo ardiilee Eeshiyaa fi Afrikaa walqunnamsiisu addaan kutuun Galaanota Meediteraaniyaa fi Galaana Diimaa walitti baase:
 - Paanamaa Istimas
 - Siwuz Kaanaal
 - Baabi'eel Mandab
 - Istireet Jiblaartar
- Ardiin addunyaa irratti gaarri olka'iinsa guddaa fi lafti gad dhooqaan gad bu'iinsa guddaa qabu irratti argamu:
 - Afrikaa
 - Awurooppaa
 - Ameerikaa Kibbaa
 - Eeshiyaa
- Garbi Guddaan addunyaa irratti baldhina olaanaa fi gad fageenya guddaa qabaachuun beekame:
 - Paasifiik
 - Atilaantik
 - Hindii
 - Arkitik
- Ardiin maatiin afaanii Indoo-Yurooppiyaansi keessatti dubbatamu:
 - Afrikaa
 - Awurooppaa
 - Eeshiyaa
 - Awustiraaliyaa
- Ummanni yeroo duraatiif addunyaa irratti barreeffamatti fayyadame:
 - Nuubiyaanota
 - Suumeerota
 - Aksumoota
 - Roomaanota
- Qoqqoodama ummata magaalaa mootummaa Giriikii durii keessaa kanneen waa'ee biyyaa irratti mari'achuu danda'an:
 - Lammiiwwan
 - Daldaltoota
 - Garboota
 - Hundi ni mari'atu
- Ardiin qilleensi baramaan gammoojjii hoo'aa baldhinaan keessatti hin muldhanne:
 - Awurooppaa
 - Afrikaa
 - Eeshiyaa
 - Awustiraaliyaa
- Naannoo addunyaa ummanni heddummina jiddu-galeessa ta'een irra jiraatu:
 - Naannoo lafa baddaa ummanni qotiisaan jiraatu
 - Naannoo lafa margaa ummanni horsiisa looniin jiraatu
 - Naannoo lafa bosona rukkataa ummanni admoon irra jiraatu
 - Naannoo lafa magaalaa ummanni hojii mindaa argamsiisuun jiraatu
- Ummanni Inuuyit naannoo bantii kaabaa jiraatu geejjibaaf irra caalaatti kan itti fayyadamu:
 - Yabala fardaan harkifamu
 - Konkolaataa
 - Yabala sarootaan harkifamu
 - Xiyyaara
- Ardiin waraanni addunyaa 1^{ffaa} fi 2^{ffaa} keessatti eegale:
 - Ameerikaa Kaabaa
 - Awurooppaa
 - Eeshiyaa
 - Afrikaa

11. Xumura jaarraa 19^{ffaa} irratti gara ardii Afrikaatti dhufuu koloneeffattoota Awurooppaaf sababa ta'uu kan hin dandeenye:
- A. Ummata Afrikaa qaroomsuu fi dinagdee Afrikaa guddisuuf
 - B. Meeshaalee industirii isaanii keessatti oomishaniif gabaa barbaaduuf
 - C. Meeshaalee dheedhii industiriiwwan isaaniiif argachuuf
 - D. Humna ummata ardii Afrikaa tolaan itti fayyadamuuf

Kutaa III: Gaaleewwan garee 'B' jala jiran kanneen 'A' jala jiranitti firoomsii.

A

- 1. Qaama bishaanii ciisaa ardiilee irratti argamu
- 2. Afaan biyya Chaayinaa keessatti baldhinaan dubbatamu
- 3. Naannoo qaroomni bara durii keessatti eegale
- 4. Ummata horsiisa beeladaan gammoojjii Sahaaraa keessa jiraatu
- 5. Waliigaltee Varsaayi laamshessuu
- 6. Waliigaltee Wucaalee

B

- A. Meesooppotaamiyaa
- B. Tuwareg
- C. Hara
- D. Kaayyoo Hitilar
- E. Mandarini
- F. Mootii Minilik
- H. Galaana

Kutaa IV: Gaaffiiwwan armaan gadiif deebii gaggabaabaa kenni.

- 1. Sababa ardii Antaarkitika irra namni jiraachuu dhabeef ibsi.
- 2. Wantoota Parshiyaanonni durii addunyaaf gumaachan barreessi.
- 3. Qoqqoodama hawaasa Roomaa bara Mootummaa Rippuubiliikaa barreessi.
- 4. Sababa fincilli Maawu Maawu biyya Keeniyaa keessatti gaggeeffamuu danda'eef ibsi.
- 5. Gara waraana Addunyaa 2^{ffaa}tti seenuu U.S. Ameerikaaf sababa kan ta'e maal?

© MOE
Not to be